

Abdulah ŠARČEVIĆ

“DRUGA MODERNA”, LJUDSKA PERSPEKTIVA I ISTINA

**Susret s Drugim. Moguće iskustvo jedinstva filozofije i teologije kod Nikole Kuzanskog (1401.-1464.)
Nedostižna daljina i istovremeno
apsolutna prisutnost/suvremenost**

Sažetak

Velikan kao teolog, filozof, matematičar i crkveni uglednik, zaogrnut kardinalskim grimizom, Nikola Kuzanski (1401.-1464.), bitno je utjecao na duhovnu povijest Europe. Na razmeđu kasnog srednjovjekovlja i modernog doba uveo je novu metodu mišljenja, u svojim djelima oblikovao drugi pojam čovjeka, svijeta, univerzaliteta i individualiteta, u kontekstu europske duhovnosti dijagnosticao odnos prema Bogu, zastupao ideju o sjedinjenju suprotnosti u Bogu. U nedavno kod nas prevedenom djelu O miru među religijama (De pace fidei, 1453.) Kuzanski je ukazao na opasnost koju sa sobom nose religijski fanatizam i isključivost, te, da bi im se doskočilo, pozvao je na ekumenizam sui generis i na dijalog i toleranciju. Podsjetivši na osnovne koordinate filozofije i teologije ovoga mislioca 15. st., u svom promišljanju bitnih ideja sadržanih u djelu De pace fidei, u kontekstu pogleda i stajališta filozofa koji su znatno obilježili suvremenu filozofiju i s pogledom na današnje odnose među konfesijama, religijama i kulturama u Europi i šire, autor ovoga članka prepoznaje i ističe suvremenost i korisnost uvida i mišljenja Nikole Kuzanskog upravo danas, usprkos “nedostižnoj daljini”. Prema njemu, “danas spoznajemo punu značajnost djelotvorne povijesti ideje dijaloga koju je uveo Nikola Kuzanski”.

Presudno za sve koje se nama ljudima čini mogućim, jest ono što nam preostaje: da osvijetlimo tajnu da svijet jest i da smo mi u njemu ali da se ne skrivamo.

Od razdoblja pjesnika Rig-Veda stekli smo dakako moćne spoznaje u svijetu. Na taj smo način ojačali jasnost u znanju ne/znanja. Ali u presudnoj tački nismo napravili ni korak dalje.

To je poletno za našu ljudsku zajednicu u dubini Neznanja, da susrećemo stare pjevače/pjesnike kao i mislioce tokom tisućljeća u jednoj obuhvatnoj tajni.

Ovu tajnu ispuniti sadržajem jezika naše zbiljnosti, sve to sačinjava naš povijesni život. Ali, ako bi trebalo otkriti to, to bi bilo ili varka prividnog znanja, koje nam dopušta da propustimo moguće, ili bi bila istina i tada bi značila naše pretvaranje u druga bića, kao što smo mi ljudi.

I.

Ko govori o Nikoli Kuzanskom,¹ taj sabira suvremenost i prošlost na jedan osebujan i kritički način, razumijeva doba kasnog srednjovjekovlja i početka modernog doba. U hermeneutičkom smislu, riječ je o spajanju horizonta prošlosti i suvremenosti, novovjekovlja, koje je za Heideggera doba slike svijeta. Bio je velikan: teolog, filozof, matematičar koji je i Novo doba promišljao teološko-filozofski. Odnos prema Bogu, traženje Boga, mišljenje i teologija, jedna od najspekulativnijih, jedno su i isto. O tome svjedoči i njegovo djelo *De visione Dei*. Bitno je utjecao na duhovnu povijest Evrope - sve do Hegela i neokantovaca. Tada je njegova filozofija dobila kantovski prizvuk. Uziman je i kao prethodnik transcendentalne filozofije i njemačkog idealizma. No, tek sredinom 20. st. ponovo se otkriva kao "teolog". Suvremena filozofija nastoji da izrazi obuhvatno vrijednost filozofije i teologije Nikole Kuzanskog. Danas spoznajemo punu značajnost djelotvorne povijesti ideje dijaloga koju je uveo Nikola Kuzanski, posebno u djelu *De pace fidei*.

U cijeloj filozofiji Nikole Kuzanskog - o kojoj je raspravljao Karl-Heinz Volkmann-Schluck u djelu *Nicolaus Cusanus. Die Philosophie im Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit* (Frankfurt 1984.)² - u njenom

¹ N. Kuzanski je rođen 1401. god. u Moselu (danas "Bernkastel-Kues"), a umro je 11. augusta 1464. u Todi (Umbria). Sin je bogatog trgovca vinom. Obrazovao se u kršćanskoj i humanističkoj *otvorenosti* prema svijetu. S petnaest godina počeo je 1416./17. god. studirati filozofiju u Heidelbergu. U Padovi, duhovnom središtu u 15. st., započeo je 1417. god. studij matematike, fizike, astronomije, medicine, antičke filozofije, koji je trajao šest godina i kojega je završio kao *doctor decretorum*. Studirao je 1425. god. filozofiju i teologiju na Univerzitetu u Kölnu. Bio je poznat kao kardinal i naučnik. Njegov grob je u crkvi *S. Pietro in vincoli* u Rimu.

² Ovaj značajni njemački filozof iz Kölna boravio je u Sarajevu na Filozofskom fakultetu i održao nekoliko predavanja. Dolazio je iz tradicije spekulativnog mišljenja a na tragu Heideggerovog mišljenja i Heideggerove ideje o pregorijevanju metafizike Zapada, od koje je polazio i pisac ovih redova još 1955. god. a posebno u djelu *Sfinga Zapada / Na putevima izricanja neizrecivog*, Biblioteka Razlog, Zagreb 1972. Walter Schulz je posvetio jednu studiju Kuzanskom: "Cusanus und die Geschichte der neuzeitlichen Metaphysik", u: W. SCHULZ, *Der Gott der neuzeitlichen Metaphysik*, 8. Auflage, Pfullingen 1991.

središtu se nalazi *De docta ignorantia, I.III (O učenom neznanju, 1440.)*.³ Veliki utjecaj je imalo djelo *De pace fidei (Mir u vjeri)*. Platonova i Plotinova filozofija, neoplatonizam i kršćanstvo, konvergiraju u najsnažnijem liku mislioca u prijelomno doba: zapada(nja) jednog i istoka drugog, modernog doba. Govorio je i pisao iz vlastitog iskustva povijesnog doba. Bilo

³ O tome je pisao 1440. god. iz svojeg rodnog mjesta kardinalu Cesariniju da je "pronašao ono što je već intenzivno dugo nastojao, ali to ipak ranije nije mogao naći na različitim putevima učenja sve do mojeg povratka iz Grčke na morskome putu nisam dospio... da shvatim nepojamno na ne-pojmljiv način u učenom neznanju u usponu k neprolaznim istinama, koje su samo spoznatljive prema ljudskom načinu spoznaje" (*De docta ignorantia III, 99-101*).

Veoma je značajna studija Joachima RITTERA pod naslovom *Docta ignorantia. Die Theorie des Nichtwissens bei Nicolaus Cusanus*, Leipzig 1927. Njegovo poznato djelo *Hegel und die Französische Revolution* (Suhrkamp Verlag, 1965.) preveo je Anđelko Habazin u filozofskoj biblioteci Logos, Veselin Masleša, Sarajevo; pogovor: "Hegel i dijalektika neizvjesnosti" (str. 137-168), napisao Abdulah Šarčević; urednik: Vanja Sutlić. Bilo je to doba u kojem se Hegelova dijalektika filozofski i kritički promišljala, posebno u odnosu na suvremenost, na ideju građanskog društva, revolucije i slobode. Ovaj filozofski interes bio je duboko motiviran u duhu vremena, napose u Sarajevu, Zagrebu i drugim filozofskim centrima nekadanje Jugoslavije. U središtu studija su bila značajna Hegelova djela: *Fenomenologija duha* (Zagreb), *Rani spisi*, *Enciklopedija filozofskih znanosti*, *Filozofija prava* (Logos, Sarajevo). Pitanja dijalektike i metafizike nisu se mogla izbjeći bijegom u ideologiju, napose u marksistički dogmatizam koji je veoma dugo i veoma jako vladao u ovom vremenu. Sa filozofskim promišljanjem Hegela otvoren je bio put ka kritici metafizike, put ka Martinu Heideggeru, Theodoru Adornu, Friedrichu Nietzscheu (u Beogradu je održan prvi i veoma značajan simpozij "Friedrich Nietzsche i Marx"; sudjelovao sam sa izlaganjem pod naslovom "Dvosmisleni mislilac: Marx i Nietzsche. Kriza metafizike i metafizika krize", koje je objavljeno u: *Savremene filozofske teme*, Filozofsko društvo Srbije, Beograd 1969., str. 87-107; osvrnuli su se Vuko Pavičević, Danko Grlić, Žarko Vidović, Milan Damjanović, jer je moje izlaganje u izvjesnom smislu prelazilo granice vladajućeg mišljenja, danas nevjerojatnog pojednostavljenja.

Hegelovi filozofski spisi su bili u središtu intenzivnog istraživanja u Sarajevu. Filozofski su istraživali i na veoma različite načine interpretirali Hegelovu filozofiju: Ivan Focht, Ante Pažanin, Vanja Sutlić, Abdulah Šarčević. U Zagrebu sa različitih stanovišta, motiva i sa različitim sredstvima, intenzitetom: Vladimir Filipović, Marijan Tkalčić, Predrag Vranicki, Danilo Pejović, Gajo Petrović, Milan Kangrga, Rudi Supek, Branko Bošnjak, Danko Grlić, Stanko Lasić, Ivo Vidan. Sudjelovao sam 1958. god. na simpoziju "Mladi i stari Marx", čini mi se na prvom filozofskom simpoziju poslije Drugog svjetskog rata (*Naše teme*). Sljedeći simpozij u Zagrebu bio je posvećen pitanjima rada i revolucije. Tekst tog izlaganja objavljen je u sarajevskom *Pregledu*. Poenta je ono što Joachim Ritter kaže: "Izbjegavanje postavljenog problema svakako je nepuštanje. Stoga ostaje otvoren samo put da se problem emancipacije prihvati u svojoj radikalnosti. Hegel kreće njome prizivajući pomoć jedne filozofije i pretvarajući njezinu teoriju u teoriju vremena i obrata koji se u njemu vrši" (J. RITTER, *Hegel i francuska revolucija*, drugo izdanje, Logos, Sarajevo 1989., str. 13).

je to doba koje je počelo otvarati nove horizonte ne samo u filozofiji nego i u umjetnosti. Vodio je ponovnom rođenju antičkog duha. Evropska kultura, koja je imala velike posrednike, evropska duhovna povijest, već sa 15. st. mijenja sliku čovjeka, izvlači je iz teške i očvrslje hijerarhije srednjovjekovlja. Povijesno-filozofski: vlastita egzistencija čovjeka se pomjera u središte svijeta.

Uvodi novu "metodu mišljenja" u doba trajne krize, ocrta granice ljudske spoznaje, sustajanja mišljenja u odnosu na Apsolut, na Boga. Karl Jaspers je pisao da je to bilo veliki "filozofski sjaj" koji pripada u povijesti mišljenja "filozofskim osvjetljenjima". I za razumijevanje filozofije i teologije N. Kuzanskog vrijedi njegov hermeneutički stav: "Ali ko želi shvatiti smisao, taj mora, umjesto da pazi na doslovni smisao, svoj duh uzdići preko značenja riječi. Jer se riječi samo teško prilagođavaju takvim duhovnim tajnama" (DI, I, 8). Ili još jedanput, mi vidimo da na ovom putu mišljenja "prava istina prosjaji u tmini našeg neznanja na način neshvaćanja". To je *docta ignorantia*, učeno neznanje koje smo tražili (DI, I, 89).

Nikola Kuzanski iznosi na vidjelo u doba kraja visokog srednjovjekovlja drugi pojam čovjeka, svijeta, univerzaliteta i individualiteta. Njegove su ideje u današnjem svjetlu duboke, moderne, višeznačne. Na osebujan način se razumije razumijevanje čovjeka, istine i pravednosti, odnos prema Bogu. Jasan je otklon od srednjovjekovnog aristotelizma - na putu, dalekom, k modernim fizikalnim predstavama. U okvirima nauke o *coincidentia oppositorum*, o podudaranju suprotnosti u Bogu, o poimanju ljudskog ne-poimanja (*docta ignorantia*), o beskrajnosti univerzuma, u okvirima filozofije koja kazuje da svaka religija izražava, predstavlja odsjaj "dijela Božije istine", "koje Boga, a u njemu se sjedinjuju sve suprotnosti, mogu shvatiti samo relativno".

Postavljaju se prirodno/znanstveni temelji ljudskog duha. No, Michelangelo Buonarroti, na primjer, razumije svoju umjetnost kao ono što svoje porijeklo ima u Božijoj inspiraciji. Kuzanski u svojoj teologiji i filozofiji dijagnostičira u sklopu evropske duhovnosti odnos prema Bogu, ali povrh aristotelizma u srednjovjekovlju, prizivajući Platona i Plotina, filozofsku mistiku Meistera Eckharta. Ono što je pak zajedničko u filozofiji Nikole Kuzanskog i velikana renesanse jest *traganje za zbiljom*, za onim istinosnim, za onim vječno postojanim koje je Bog, vraćanje Bogu, onom ljudski nepojamnom i neizrecivom.

U ovom svjetlu je riječ i o znanosti u filozofsko-teološkom smislu: *Scientia donum dei est, unde vendi non potest*; znanost nije moguće prodati, jer je ona dar Božiji. Mislilac na sceni prijelomnog doba, Nikola Kuzanski (1401.-1464.), jest mislilac zapada srednjovjekovlja, mislilac

ideje *coincidentia oppositorum*, ideje o sjedinjenju suprotnosti u Bogu. Opasnost je prepoznao - u djelu koje je uzorno preveo sa latinskog fra Mile Babić, u jeruzalemskim dijalozima *O miru medu religijama* - u religijskom fanatizmu, u šokantnoj silini inhumaniteta ratova. Po tome nam ovaj mislilac u 15. st. ublažava moru u novijoj povijesti, koja se u čitanju ovog njegovog djela makar za trenutak rasplinula.

Prva je zadaća u promišljanju otkriti ideju ekumensku, ono što se prikriva i otkriva stoljećima, i 604 godine poslije rođenja Nikole Kuzanskog. Riječ je o *jednoj* religiji, koja se može i treba iskazati u *raznorodnim formama*, obredima, u regionalnoj različitosti. Sama pak "različitosť", ako se apsolutizira, rađa podjelu i neprijateljstva, mržnje i ratove.⁴ Ali je to mitski uokvirena različitost, i čovjek pati zbog nje.

Ideja ekumenskog, "jedne religije", kako je izražena u djelu *O miru medu religijama*, čuva također ideju tolerancije, najznačajniju i najjasniju ideju u suvremenosti. Vjerujem da je ona najpodložnija trendu pogubnog *pojednostavljenja*: ideja "jedne religije" razumije se kao *ukidanje raznolikosti religija*; ideja tolerancije se razumijeva kao indiferentnost, kao dopuštanje svega što jest. Nikola Kuzanski sa njegovom ljubavlju prema Bogu i mudrosti, ne one "tamne mudrosti", uvodi lijepo omeđivanje: *jedna religija koja se iskazuje u polifoniji religija, unutar-svjetskih formi*.

II.

Francuski filozof Emmanuel Levinas naziva susret sa Drugim "Prigodovanje/dogadanje" ili čak "elementarno Prigodovanje", najvažnije iskustvo. Levinas je pripadao filozofima koji su se zanimali dijalogom - a medu njima Martin Buber, Ferdinand Ebner ili Gabriel Marcel... i oni su razvili koncept Drugog kao jedinsvenu i neponovljivu bit. Ovo je bilo u napadnoj suprotnosti spram dva velika fenomena 20. stoljeća: rođenja mase, koja dalekosežno ukida individualitet, i širenje drestruktivnih totalitarnih ideologija... Godinama sam se susreta i sa drugima, daleko od

⁴ N. KUZANSKI, *O miru medu religijama (De pace fidei)*, S latinskog preveo Mile Babić, Connectum, Sarajevo 2005., str. 55: "Milosrdni Oče, iako su Tvoja djela najsavršenija i za njihovu dopunu ne preostaje ništa što treba dodati, ipak, jer si od početka odlučio da čovjek ostane sa slobodnom voljom i jer ništa stalno ne ostaje u osjetnom svijetu i jer se mijenjaju vremenom mišljenja i nestalna nagadanja, slično i jezici i tumačenja, ljudska narav treba Tvoje često posjećivanje da bi se iskorijenile laži kojih je najviše oko Tvoje Riječi i da bi tako istina neprestano svijetlila. A jer je ona jedna i može ju shvatiti svaki slobodni razum (per omnem liberum intellectum), sva se različitost religija svodi na jednu pravu vjeru."

zavičaja. *Iskustvo me je poučilo da je dobro naspram drugih bića jedinstveni duhovni status, koji ljudskost um Drugom dovodi na vidjelo* (Ryszard KAPUSCINSKI, *Fremde und wir. Wie die Begegnung mit dem Anderen gelingt und wie sie scheitert*, 12. November 2005.).

U tom je smislu *De pace fidei* (*O miru u vjeri*, djelo iz 15. st. /1453./), daleko od blagotvorne jednoznačnosti, u suvremenosti od izuzetne aktualnosti. Otada pa nadalje mi znamo da je ono bilo posredovano povijesnim vremenom - sve do moguće budućnosti. Kriza povijesti je kriza "Novog svijeta" u kojemu se ovaj veliki kršćansko-platonski mislilac, Kuzanski, nije mogao prepoznati. Kuzanski je vjerovao, kao filozof i teolog, u mogućnost dosezanja transcendencije, ne znanja transcendencije. Njegovo djelo *De docta ignorantia* (*Nauka o učenom neznanju - Lehre vom belehrten Nichtwissen*), uvodi prvi put u Evropi, na tako dubok spekulativan način, mogućnost spajanja platonski osvijetljene kozmologije i teologije; dotiču se matematika ("kvadratura kruga") i filozofska "mistika" (utjecaj njemačke mistike: Meister Eckhart),⁵ koju na genijalan način izražava Plotin. Jasna je konvergencija između teologije i filozofije, kozmologije i teologije, matematike i filozofske "mistike" (Otto KALLSCHEUER, *Die Wiege der modernen Zeiten*, Die Zeit, 11. 10. 2005.).

Dijalog o miru u vjeri, dijalog među religijama predstavlja - *De pace fidei* - misaonu punoću filozofske tradicije; ali i osebujnu *filozofsku* vjeru: čovjek jest ukoliko sebi otvara put ljubavi i istine, put prema Bogu ili Apolutu. Naposljetku, čovječnost se promišlja: "čovjek kao istina u postajanju" (Wilhelm Dupre). Čovjek treba i hoće Drugo koje ne dopijeva izvana. Ovo Drugo se pojavljuje u bogatstvu njegovih pojava, ili *filozofski: u odvažnosti egzistencijalne povijesnosti iz mnogostrukosti izvora koji se susreću*.⁶ Ono jest u *komunikativnom* ozbiljenju: u slobodi čovjeka koji je "istina u postajanju". Podudarnost ne samo kršćanskih *nationes*, nego i konsenzus sa Arapima, Perzijancima, Indijcima i Židovima, nalazi se samo u *caelo rationis*, u zbiljnosti čudesne duhovnosti, u nebu uma, ili u dijalogu, neprinudnom dijalogu (o čemu govori J. Habermas) među mudrim, *cives coeali*, građana neba i anđela.

Sposobnost ostvarenja zbiljnosti, za koju ne postoji dokaz, jer nije dovoljan diskurzivni razum, jer on ovdje ne nalazi svoj topos, - postoji samo u samoj *slobodi* čovjeka, koji sebe misleći ostvaruje. Kuzanski ide povrh Aristotela: "filozofski u odvažnosti egzistencijalne povijesnosti".

⁵ Prije nekoliko godina Richard Rorty, jedan od najuglednijih američkih filozofa, dobio je nagradu u Njemačkoj koja nosi ime Meister Eckhart. Laudatio je održao Jürgen Habermas.

⁶ Karl JASPERS, *Die grossen Philosophen*, str. 378.

Ova čisto duhovna⁷ bit kazuje smisao platonski mišljenog Krista. Nikola Kuzanski osnažuje ideju komunikativnog ozbiljenja: svi teže prema Bogu, istinskom, beskonačnom, neizrecivom i nepojmivom. Svijet vidljivog i uopće predstavljivog vodi k svijetu nevidljivog (*De deo abscondito* / Vom verborgenen Gott / O skrivenom Bogu).

Božja Riječ, Učovječeni Logos, posvjedočuje suverenitet Boga koji je djelotvoran bez ograničenja u "prostorno-vremenskom liku".⁸ U praksi života, ne samo u polju filozofiranja, nego i u polju duhovnog i "političko-realnog razvitka institucija", koje u Evropi vladaju do početka novovjekovlja. U zbilji Kuzanski je svakom ratu ili nasilju suprotstavljao dijalog, dijaloški susret, konferenciju mudrih, kompetentnih. Koliko je to moguće u istini? *Mir u vjeri*, ipak, valja čitati s onu stranu filozofije otudjenja, filozofije odvajanja i rascjepljivanja. Istinu ćemo moći vidjeti samo u filozofiji koja se ne divi mitu prinude, osvajanja svijeta. U ovom smislu to je ljubav u istini i istina u ljubavi. To je ono što stvara komunikativnu sreću u različitosti kultura i religija u planetarnim razmjerama. U suvremenoj Evropi, sa kritičkim samorefleksijama vlastitih političkih i socijalnih projekata, tradicije, protivrječnosti se jasno prestiliziraju: mir, mir u religijama i kulturama, ili nacionalizam.⁹

⁷ Ona se iskazuje kao jedinstvo i drugotnost (alteritas). O tome raspravlja Heinrich Rombach, o razvitku novog pojma svijeta kod Nikole Kuzanskog, u djelu *System - Substanz - Struktur I. Die Ontologie des Funktionalismus und der philosophische Hintergrund der modernen Wissenschaft*, Freiburg-München 1981., str. 150-178.

⁸ Karl JASPERS, *Die grossen Philosophen*, str. 379.

⁹ Karakteristično je to za jedini tip evropsko-neeuropejskih pisaca i filozofa. Orhan Pamuk (53), jedan od najuglednijih turskih pisaca, poznat i kod nas, koji je nedavno dobio Mirovnu nagradu njemačkih izdavača (Friedenspreis des Deutschen Buchhandels) na sajmu knjiga u Frankfurtu, također je govorio o tome (FAZ, 23. Oktober 2005.). On vjeruje da je ideja o miru ono najviše i najdostojanstvenije u Evropi, u Evropskoj uniji. Jedna muslimanska država želi da sudjeluje u *interkulturalnom* životu Evrope koja je vjerno ogledalo "za humanističke samostilizacije", "za civilnu mjeru i obrazovno-gradansku vedrinu". "Evropa zaslužuje priznanje za to da i izvan Zapada egzistiraju vrijednosti kao što su sloboda, jednakost i solidarnost... Ali kada je Evropa oduševljena duhom prosvjetiteljstva, jednakosti i demokracije, tada bi i Turska morala naći svoje mjesto u ovoj miroljubivoj Evropi. Tačno kao i Evropa, koja se oslanja na kršćanstvo, bila bi i Turska, koja svoju snagu izvlači iz religije, jedna od realiteta pogrešno shvaćena, ne budućnosti, nego prošlosti okrenuta tvrđava." I velika većina konzervativno religioznih Turaka, njihovi politički predstavnici, iskreno žele i vide Tursku u Evropskoj uniji i žele da sudjeluju skupa u budućnosti Evrope. Da li je ta ideja o miru - ili jezikom Kuzanskog: mir u vjeri, mir među religijama i kulturama - mrtva, apsolutna utopija? Orhan Pamuk je želio nagovijestiti i to da on ne može predstaviti Tursku koja ne bi sanjala o Evropi, ali isto tako ne može vjerovati u Evropu koja bi sebe definirala izvan Turske. Reklo bi se da to nije spisateljska fantazija nego je "proces čekanja i nade", kao što je to u 15. st., netom poslije turskog osvajanja Istambula, bila nada Nikole Kuzanskog. Pamuk je "sretan slučaj", kako kazuje lirik i prevodilac Joachim Sartorius koji je sročio *Laudatio*; on je - značajan posrednik između Evrope i Turske - sa respektom pred evropskom i turskom kulturom legitimirao svoju sposobnost za budućnost i za tumačenje još uvijek Evropske strane Turske. Orhan Pamuk je "jedini koji nam je ovu zemlju učinio bliskom".

Ona se pojavljuje svagda kao “rekonstrukcija filozofije nepredmetnosti” (Michael Stadler). To je pokazao Nikola Kuzanski u djelima: *De Deo abscondito (O skrivenom Bogu, 1444./45.)*, *De pace fidei (O miru u vjeri, 1453.)*, *De visione Dei (O viziji Boga, 1453.)*, *De docta ignorantia (O učenom neznanju, I-III, 1440.)*.

To objašnjava i sud da je Nikola Kuzanski u svojim “filozofsko-teološkim djelima” brižno utemeljio pravo “sokratovskog dijaloga” sa “veoma platonskim Kristom”, dijaloga u *suвременom* smislu. *Mir u vjeri ne prelazi u um, on to već jeste*. U J. Habermasa je to neprinudni dijalog. On je istinski tribunal: iznad “povijesti u postajanju”. Nije više moguće samo prizivati historijsku moć u razdoblju kada su fakticiteti patologijama izopačeni. Preostaje nam mišljenje koje otvara perspektive, ideju jednakosti pravednosti. Danas je to proces formiranja kritički sposobne javnosti, koja je sposobna za opažanje vlastitih deficita, za kvalificiranu demokraciju. To je onaj model diskursa “uzajamnog ukrštanja perspektiva”, iz kojeg nastaju maksime djelovanja i sudenja.

Mir u vjeri jeste metafora za pravo i pravednost, za um koji hoće i može spriječiti rat, nasilje, fundamentalizam; to je metafora za stvaranje boljeg svijeta koja u Kuzanskog ima svoj trans-historijski telos. Uvijek kada je to na djelu, pravo je sinonim za moral, za osvjetljenje nedostataka modernog doba. Od Nikole Kuzanskog do Ralfa Dahrendorfa.¹⁰ U pogledu na revoluciju 1989. god., to nije “Kraj Povijesti”, kao što je mislio Francis Fukoyama, nego je otvaranje mogućnosti za novo. “I globaliziranje je trebalo otvaranje starih granica da bi razvilo njezinu dinamiku. U tom smislu 1989. god. označava ne *kraj povijesti* nego, naprotiv, njezino ponovno radanje”. “Revolucije su moguće samo u ne-otvorenim društvima”. Otvoreno društvo djeluje danas u formi promjena, velikih protivrječnosti i kriza, promašaja i nedostataka. Ono ih savladava, stvarajući

¹⁰ R. Dahrendorf svojim djelima ne ugiba pred duhom vremena, raznorodnim utopijama i idejama revolucije. Poslije 1945. god. on afirmira “otvoreno društvo”. Protiv totalitarizma i diktature. U svojoj autobiografiji spominje 1945. god. i 1989. god. kao godine oslobađanja u 20. st. koje je bilo ispunjeno ratovima i stradanjima. Posebno je djelovao boravak u samici u decembru 1944. god. “Vjerovatno je ona ćelija u Frankfurtu na Odri mene čak učinila imunim naspram *iskušenja svake vrste totalitarizma*. Ona me nije samo imunizirala, nego me je opremila i antitijelima koje bi trebale da traju dugo jedan život.” U upadljivom kulturno-znanstvenom vakuumu čitaoci mogu osjetiti značajnost njegovih djela. Mislim, prije svega, na: Ral DAHRENDORF, *Lebenserinnerungen*, Beck, München 2002.; “Über den Ursprung der Ungleichheit unter den Menschen”, u: R. DAHRENDORF, *Pfade aus Utopia. Arbeiten zur Theorie der Soziologie*, Piper, München 1986.; *Der Wiederbeginn der Geschichte. Vom Fall der Mauer zum Krieg im Irak*, Beck, München 2004.

nove protivrječnosti i nedostatke. Kraj komunističke diktature, 1989. god. kao doba rušenja Berlinskog zida, jeste zacijelo "najuspješnija revolucija moderne".

Da li to vodi pometnji u mišljenju i osjećanju? Riječ je o svojevrsnom otrježnjenu onih koji započinju revolucije, kada se uvida da se nade i očekivanja ne mogu ispuniti. Možda je ideja Kuzanskog i nešto više od teološke nade? Ta se nada može ispuniti, makar u smislu idealne komunikacione zajednice (Karl-Otto Apel). Da li je moguće ispuniti ovu ideju mira među religijama, ideju zbiljske tolerancije, u fakticitetu a ne samo u umu? Poslije nacional/socijalističkih planetarnih strahota, komunističke diktature?

I Nikola Kuzanski je opažao "nelagodu kulture", u kojoj se čovjek prepušta pogubnom individualizmu i kolektivnom fanatizmu. Bilo je jasno da njegova politička filozofija pledira za prevladavanje granica koje proizilaze iz religije, kulture, tradicije. Trebalo je afirmirati dostojanstvo i slobodu svakog čovjeka koje je također put k štovanju Jednog, beskonačnog, neizrecivog, "obuhvatnog" (K. Jaspers). Mir među religijama nije puka utopija, samo fantazija najvećeg filozofa, teologija 15. st. Ona jasno razlučuje etički legitimno i etički nelegitimno. U stanju svjetskog građanskog društva građanska prava se globalno situiraju i proširuju, i "komplementarno tome transformira se državno pravo u svjetskom građanstvu, dakle, u individualno pravo". S novim motivima, na primjer, onim J. Habermasa, filozofija mira među religijama čini da je *ius ad bellum* čisti apsurd, svaki rat. Bilo bi sada razumljivo, ali i jednako upitno, reći da filozofija Nikole Kuzanskog ne prihvaća ni ideju o "neprijateljskom svijetu" (Carl Schmitt), ideju borbe kultura.

Jedna opuštена argumentacija bi rekla da ova središnja ideja proizilazi iz predstava pravednosti. Ova poenta postaje značajna kada dospijevamo u polje suočavanja sa "hegemonijalnim liberalizmom". J. Habermas je nesumnjivo mislio tako: "Zapadnjak čak susreće druge kulture, koje svoj profil duguju oblikovanju posredstvom jedne od velikih svjetskih religija, jedino sa podsticajnim banaliziranjem neodoljivosti materijalitički nivelirajuće kulture potrošnih dobara." Zapadnjaci se predstavljaju u normativno raskorijenjenom obliku, ukoliko on ne seže dalje od eksporta slobode tržišta a u vlastitoj kući "neokozervativne diobe između religijskog fundamentalizma i *ispražnjenog* sekulariziranja slobodnog toka" (Konsumgüterkultur).

Kakvo je zrcaljenje filozofije i teologije Nikole Kuzanskog u ovom "modernom svijetu"? Da li se može situirati u hermeneutiku razgovora u svjetskoj politici, jer je ona sada i faktički i etički legitimna, kada je moć situirana u mediju razumijevanja? Da li to znači da opet rekonstruiramo

Hegelovu filozofiju povijesti, apsolutno povjerenje “u zbiljnost bolje ideje”, u proces napredujućeg demoratiziranja, u model etike ili diskursa uzajamnog prihvaćanja perspektiva u formi univerzalnog uma (J. Habermas), kojim *a priori* otklanjamo rat? Uvijek se konfrontiramo sa “aktuelnim realijama”, kao što je to bilo i kod Nikole Kuzanskog gotovo prije 6 stoljeća.

Najčešće ne možemo drugačije nego u favoriziranju teoretskog univerzalizma. Ali koji je realitet otvoren, koje povijesno iskustvo? Da li se odbijanje diskursa uma, prihvaćanja uzajamnih perspektiva, može uzeti kao znak sustajanja uma, svjetskog građanstva? Ako mnoge zemlje, posebno nerazvijene u Africi, Aziji, Latinskoj Americi, odbijaju zapadne standarde napretka i prosperiteta? Često je izricano da je došlo do rasturanja ideala konsenzusa, na primjer, politike dijaloga, tolerancije, mira među religijama, i to je danas planetarni politički problem. Pod tim znamenjima došlo je do defetizma, do katastrofalnog povlačenja *kritičke javnosti i kritičkog mišljenja*. Ostaju pitanja - na koja je N. Kuzanski davao odvažan odgovor i sav se stavio u svoje filozofsko-teološke iskaze - koja se pomjeraju u daleku budućnost. Zasluga je ovog filozofa što je izložio razloge za pravedno davanje prednosti političkoj filozofiji u kojoj pravo otvara put pravednosti i pravednost k pravu, i dokazivanju nadmoći dijaloga i tolerancije.

No, s tim izjašnjavanjem o miru među religijama i kulturama mi samo uočavamo podsticaje N. Kuzanskog, koji su se djelotvorno isprepleli sa “korupcijom povijesti”, sa onom koja ne želi ništa da nauči. Bilo je u prirodi što je suvremena filozofija spoznala promijenjeni horizont njezinih pojmova, ali prije svega onih kojima se kazuje da pojmovno ocrtani svijet ne poznaje ništa izavana i da stoga nije sposoban da opaža smrtnu opasnost i napad na temeljne civilizatorske norme i vrijednosti. Ono što osjećamo u zraku, to je svakako ideja onog univerzalizma koji nije ništa drugo do globalno proširene ideje Zapada, po posljedicama beskrajno značajnog okcidentalizma.

U posljednoj se tački pitamo o tome jesmo li prevladali potrebu za klasičnim sredstvima ograničavanja konflikata. To svakako ne može biti teror. Time smo u polju kritike Habermasove etike diskursa. “Transcendentalna zajednica diskursa može misliti samo ograničene a ne apsolutne konflikte.”¹¹ Ovim se dotičemo rasprava o evropskom identitetu. Svaki

¹¹ “Daneben tritt die theologische Hoffnung, das Recht möge mehr sein als nur ein Werkzeug zur Konfliktlösung - es möge ein metaphysisches, die reale Welt von Grund auf richtendes Organ sein. Im Recht ereignet sich die Selbstversöhnung der Moderne. Das ist das aktuelle Credo der Antipolitik.” Thomas E. SCHMIDT, “Das Völkerrecht soll’s richten. Wie Jürgen Habermas, den gespaltenen Westen therapiert”, u: *Merkur*, Heft 1, 59. Jahrgang, Januar 2005., 70-75.

kritički uvid pokazat će polja zajedničkog, povijesti i kulture, Bosne i Evrope, svakako. Mi to naprosto ne razumijemo ako previdimo da još ne postoji "definicija jedne evropske kulture sjećanja". "Nacionalno mnogostruka kao i kulturno i religijski *pluralistička Evropa* jedva da je proizvela homogenu kulturu sjećanja."¹² Čim se blizina pobrine za sabrano promišljanje Iskona, Jednog i komunikativnog ostvarenja uma, svi se predznaci filozofije Nikole Kuzanskog mijenjaju. Ono što nas fascinira jest ideja da "čovjek živi u vitlacu neznanja", u znanju neznanja, u najvišoj mogućoj spekulaciji ili kontemplaciji koja je volja. "Ta volja neće da traži, a da ne nade."¹³

III.

Mir u vjeri bi se mogao čitati - u ovom historijskom odstojanju od 604 godine - kao ekumenski manifest, koji se ne bi morao bojati usporedbe sa suvremenom filozofijom *komunikativnog uma*, ozbiljenja čovjeka u različitim kulturama, tradicijama i religijama. Tako stoji kod Nikole Kuzanskog: on dospjeva i u 21. st. Povrh pomahnitalog hora relativizma i historizma. *Jedinstvo (zapravo identitet) ne skriva diferencije nego ih otkriva, zahtijeva i ostvaruje*. Svakako u mjeri u kojoj se sjedinjenje sa cjelinom, sa Bogom, pojavljuje kao *pomirenje čovjeka sa prirodom i sa samim sobom*.¹⁴

U to se uvjeravamo kada znamo da je razumijevanje *jedinstva* filozofije i teologije i - *sebe-razumijevanje*. To je temeljni motiv hermeneutičke filozofije u Evropi: čovjek se ostvaruje u raznorodnim kulturnim fenomenima i religijama, - *i time samo jest u jedinstvu sa Bogom, sa beskrajnim kreativitetom, sa Bogom koji je, ipak, nedostižan. Već u De docta ignorantia (djelo koje je završeno 12. februara 1440., kad je Kuzanski*

¹² Ilko-Sascha KOWALCZUK, "1989. in Perspektive. Ralf Dahrendorfs Antiutopismus", u: *Mekur*, Heft 1, 2005., 69.

¹³ K. JASPERS, *Die grossen Philosophen*, str. 379.

¹⁴ O tome: Michael STADLER, *Rekonstruktion einer Philosophie der Ungegenständlichkeit. Zur Struktur des cusanischen Denkens*, München 1983., Die Geistesgeschichte und ihre Methoden, Quellen und Forschungen, 11; Bernhard HAUSLER, "Kulturelle Diakonie. Das Schöpferische in der Lehre des Cusanus", u: *IKZ Communio* 13 (1984); William J. HOYE, "The meaning of neoplatonism in the Thought of Nicholas of Cusa", u: *Downs Review* 104 (1986), 10-18; Peter KAMPITS, "Heraclit und Nicola Cusanus. Einheit der Gegensätze und 'coincidentia oppositorum'", u: Livio ROSETTI (Ed.), *Atti del Symposium Heracliteum 1981*, vol II: *La "fortuna" die Eraclito nel pensiero moderno*, Roma 1984. Università di Chieti, Facoltà di lettere e filosofia, Roma 1984., str. 11-18.

imao 39 godina) Kuzanski objašnjava da je njegovo nastojanje bilo usmjereno na ono Najviše, u kojeg vjeruju svi narodi u vjerovanju koje se ničim ne da uzdrmati, u "vjerovanju u jednog Boga". Čovjek nastoji dosegnuti to Apsolutno, koje "nadilazi svo mišljenje ljudskog razuma" (DI I,5). U ovom najvišem pojmu o Najvišem, o "apsolutnom Bitku", nije moguće više reći: ono je porijeklo "i univerzalnog jedinstva bitka". "Pored Apsolutnog sadrži to jedinstvo i karakteristiku onog najvišeg i ono je kao univerzum ograničeni bitak... O ovom Najvišem, to jest o univerzumu, želim da naknadno uvedem nekoliko opaski u drugoj knjizi *De docta ignorantia*."

Uvjeravamo se da ni jedna konkretna pojava, životna forma, kultura ne mogu da se pojave kao posljednja u Hegelovom smislu, kao najviša, koja bi iznad svih kultura ispunjavala zahtjev apsolutnosti i istinitosti. Raznorodnost religija i kultura za Kuzanskog u 15. st. nije somnabulija jednog teologa; ona ima zaista pozitivnu vrijednost. Očito je da je to ideja u pogledu na "ekologiju bola" i patnje.¹⁵ Tako stoji kod ovog najznačajnijeg filozofa i matematičara 15. st.

Jer *diferencija* nije rastakanje, prikrivanje ili potiranje *Iskona*, Apsoluta, nije jaz i porijeklo katastrofa i ratova. Ona je samo ogledalo *Iskona*, "neiscrpjivosti beskrajnosti Boga/stvoritelja".¹⁶

To što je rečeno priziva u sjećanje na put k *theologia negativa*, koja u *umu vidi* najvišu ljudsku mogućnost *da prevlada i preboli svako predmetno-ograničeno mišljenje, da čovjek dospije do Boga koji sjedinjuje suprotnosti*. Nesumnjivo je da je ovaj odvažni mislilac, teolog, filozof, kardinal, u Bogu vidio "apsolutno jedinstvo" (DI I,131), "apsolutno najviše" (DI I,11 i dalje), "apsolutnu nužnost". Razumu, diskursu razuma, on je nepojmljiv. Um je moć kojom čovjek doseže one granice, nadilazi sve konačno-predmetno, nesavršeno, doseže beskonačno u *znanom neznanju* (docta

¹⁵ O "ekologiji svjetskog bola" raspravlja Peter Sloterdijk. To je zapravo uvođenje pojma *algodiceje*. Nije moguće šutke prelaziti preko naci-subjekata; pod maskom vitalizma naci-subjekti obznanjuju "svoje simpatije sa protetičkim životom". O samoj *algodiceji* Sloterdijk kazuje: "Algodiceja znači metafizičku interpretaciju bola, onu koja podaruje smisao. Ona u Moderni dolazi na mjesto *theodiceje*, kao njezino obrtanje. U ovoj se pitalo: kako sjediniti zlo, bol, patnju i nepravdu sa Božijim opstojanjem? Sada pitanje glasi: ako nema Boga niti više smisaone povezanosti, kako ćemo tada uopće izdržati bol? Odmah se pokazala funkcija politike kao nadomsjetka za teologiju." (P. SLOTERDIJK, *Kritik der zynischen Vernunft*, Bd. II, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1983., str. 815-816).

¹⁶ Vidjeti: Martin THUMER, LMU München, im Vortrag: "Einheit von Philosophie und Theologie - Nikolaus von Kues" am Katholischen Akademie in Bayern, 22. 8. 2001. O tome: Vittorio HÄSLE, *Platonism and anti-Platonism i Nicholas of Cusa's philosophy of mathematics*, u: *Grad. Fac. Philos.*, J. 13 (1990).

ignorantia, in wissender Unwissenheit), u središnjem motivu filozofije Nikole Kuzanskog. Upravo zato čovjek u svojoj spoznaji doseže "božiju sposobnost" ("Gottfähigkeit" menschlichen Erkennens).

Tu čovjek nalazi put k opravdanju života, "skrivenu ekologiju svjetskog bola" i patnje. Što bi moglo biti sugestivnije od ove "opravdavajuće veličine"? Čini se da se ona danas dalekosežno - putem suvremene tehnologije, tehnološke/theologije, masovnih ili elektronskih medija koji nas uvode u *elektronski populizam* i "demokraciju", koja je "masovno štipanje subjekata koji trpe u nove podnošljivosti" - ostvaruje u osnovama *lirske gramatike*, na primjer, u pjesništvu P. Celana. Ona prirodna čežnja u filozofiji Nikole Kuzanskog, koja dolazi od Boga i dakako teži njemu, jer je čovjek djelotvornošću božije milosti privučen ne/s/poznatom Bogu, samo je drugi izraz za ideju da tako Bog pokazuje samog sebe. On onome koji ga traži nudi svjetlo, otkriva mu se a da se ne spoznaje. On nije ni "Nešto" ni "Ništa".

Hans-Georg Gadamer je pisao o tome, o traženju Boga, na način koji i danas zaslužuje divljenje. On je presjekao moralni čvor esteticizma, onog ciničkog. Naime, onaj oslovljeni je "Ti potpuno drugog", Boga, kojeg bi trebalo razumjeti. Znači li to da je to mjesto u kojem je sam pjesnik oslovljen? Biografski: Celan je u Parizu ušao u katolički brak. Da li je to ono što odmah uklanjamo sa scene kazavši da je to Celanovo "privatno znanje"? On je raskinuo sa vjerom svojih otaca, svih. To je zacijelo patnja čežnje za Bogom, "one onostranosti ma koje određene religijske pripadnosti, koja ipak ne može izbjeći pitanje o Bogu i utoliko iskustvo božanskog (des Gottlichen / the divine)".¹⁷ S tim iskustvom božanskog (the divine), potpuno Drugog i drukčijeg, Boga, nije povezano sa "religijskim obećanjem spasa" ili sa vjerom u providenje (ein Vorsehung / a providence).

Ali time se zaustavljamo samo na iskustvu umjetnosti, posebno pjesništva, koje nam čini prisnim životne forme, s onu stranu artikulacije bitka u kategorijalnoj pojmljivosti, što svakako čini filozofija. Radi se o zbiljskom komuniciranju čiji je vid i klima tolerancija.¹⁸ U optici N. Kuzan-

¹⁷ *Im Schatten des Nihilismus*, 1990., u: Hans-Georg GADAMER, *Gesammelte Werke*, Bd. 9, str. 367-382. "The break with the beliefs of the forefathers means in the end, surely, everyone. It is the suffering of the search for God, which implies a separation from any particular religious affiliation, but which, nevertheless, cannot escape the question of God and to that extent the experience of the divine." (H.-G. GADAMER, *On Education, Poetry, and History: Applied Hermeneutics*, Ed. by Dieter Misgeld and Graeme Nicholson, translated by Lawrence Schmidt and Monica Reuss, State University of New York Press, Albany, 1992., str. 119-120).

¹⁸ Klima tolerancije ne pripada samo svijetu privida, svijetu nade ili utopije, iako je često "istinita laž života samog". Evo, sada nam Hans Keilson u jednom intervjuju (*Die Welt*, Samstag, 5. November 2005.) u prvi plan stavlja tugu a ne mržnju. Roden je u Bad Freienwalde in der Mark 1909., afirmirao se kao pisac i kao psihoterapeut. Veoma je značajan njegov roman *Das Leben geht weiter*, koji se pojavio 1933. god. u

skog svijet tolerancije i mira u vjeri predstavlja se drukčije: na putu mišljenja i dosezanja apsolutnog, koje je univerzum ili Krist, u spoznaji da "cijela istina svijetli u tmimi našeg neznanja na način ne/poimanja" (DI I, 89). Kuzanski je spoznao i u krizi tog doba, u sudbi "Zapada", da je neophodno prevladati granice obreda, reklo bi se danas, jednom kozmopolitskom etikom, kozmopolitskom Evropom.¹⁹ U svijet mira u vjeri mi proničemo "prevladavanjem" u etici identiteta, u formama života koje potječu iz različitih religija i kultura, danas bismo rekli, sa punom sviješću "da smo u radikalnoj nesigurnosti svijeta svi jednaki i da je svaki drugi". To je samo dio onoga što čini motto knjige Ulricha Becka *Der kosmopolitische Blick oder: Krieg ist Frieden*. Etika je time postavljena na "kozmpolitiskom pogledu", koji nadilazi nacionalno-državni model mišljenja. Oдавde je samo jedan korak do kritike "metodološkog nacionalizma", sociologije u odnosu na Evropu, sociologije.

De pace fidei, Mir u vjeri, mir među religijama, zahvaljuje svoju novu usmjeriteljsku formu svijetu moderne, koja uvodi "dijalektiku podnošljivog i nepodnošljivog. Kuzanski je istakao zahtjev za tolerancijom, u 15. st., prije svega, između islama i drugih religija. U Bogu vidi pomirenje suprotnosti. Nikola Kuzanski u svojoj filozofiji, sa neoplatonskom osnovom, nalazi i iskazuje pravo na "podnošljivost života", na političku i kulturnu raznolikost u jedinstvu. Prema tome bi - u hermeneutičkoj perspektivi - "razumijevanje bilo samo/razumijevanje u svijetu".²⁰ To vri-

S. Fischer Verlag i bio je iste godine zabranjen. Bilo mu je onemogućeno da se bavi liječničkim poslom. Emigrirao je u Holandiju 1936. god. i tamo je doživio kulturu tolerancije i slobode i respekt. Poslije njemačke okupacije povlači se u pokret otpora i radi kao liječnik i kurir. O tome svjedoči njegov roman *Komödie in Moll*. Ostao je živjeti u Holandiji i poslije oslobođenja. Tu je imao svoj posao i bavio se traumatiziranim ljudima, žrtvama koje su preživjele holocaust. Istinosna vrijednost njegovog rada sabire se u ideji da čovjek ne treba da mrzi. Shvatio je da nisu samo Židovi nastradali; i Nijemci su stdaravali zbog svoje mržnje prema Židovima. To zna cijeni-ti samo onaj ko je patio takvo nešto. Osim toga i on je najjasnije izrekao "šta bol govori iz sebe", unutarnja hermeneutika bola i patnje, spoznaju: životnu i istinosnu uzajamnu upućenost Nijemaca i Židova o čemu raspravlja u romanu *Der Tod des Widersachers*. Uskrsnuo je iz bola čovjek koji nije mrzio Njemačku i Nijemce, ni poslije 1945. god. S krajem Drgogog svjetskog rata počinje "razdoblje tuge, tuge koja ne prestaje". Jedna moć odoljeva: kultura sjećanja koja nam nedostaje; sjećanje na doba kada je prije 1933. god. mogao slobodno da se kreće. "I ja sam živio život koji me je prinudio da se bitno suočavam sa vlastitim strahovima. Jer to nije više stvaralo strah jednom kolektivu."

¹⁹ U tom smjeru se kreću Ulrich BECK - Edgar GRANDE, *Das kosmopolitische Europa*, Suhrkamp, Frankfurt 2004.; Ulrich BECK, *Der kosmopolitische Blick oder: Krieg ist Frieden*; Ulrich BECK - Christoph Lau (Ed.), *Entgrenzung und Entscheidung: Was ist neu an der Theorie reflexiver Modernisierung?*, Suhrkamp 2004.

²⁰ Hans-Georg GADAMER, *Die Vielfalt der Sprachen und das Verstehen der Welt. Ein Studium - generale - Vortrag* (1990.), u: Hans-Georg GADAMER, *Gesammelte Werke*,

jedi u osnovi i za razumijevanje religija. Bez odgovora mora ovdje ostati pitanje da li se ovim postiže mir u vjeri ili mir među religijama. Ovdje se pojam mira i pravednosti u smislu filozofije Nikole Kuzanskog javlja u produbljenom i neobičnom značenju suvremene hermeneutike. Hans-Georg Gadamer kaže: "Sebe razumjeti u svijetu. To znači razumjeti se jedan-s-drugim. I uzajamno-sebe-razumijevanje, to znači razumjeti druge. I to je moralno, ne logički mišljeno. To je najteži ljudski zadatak uopće - i u cijelosti za nas koji živimo u svijetu kojeg su konstruirale monologijske znanosti. Znanosti su jedinstveni veliki monolog i one su ponosne na to."²¹ Tako govori mislilac koji ne pravi nacрте boljih svjetova, koji "prodire u tkivo zbilje", dijaloga i tolerancije, mislilac koji vjeruje da je naš zadatak da naučimo kako se tajna našeg opstojanja umno opaža u zbiljski primjerenim formama kao što su umjetnost, religija, filozofija, u mišljenju koje se uzdiže do neizrecivog, do mira, pravednosti i slobode, a nije usmjereno na osvajanje svijeta, teritorija itd. Pravednost je situirati središnje pitanje Nikole Kuzanskog, pitanje o svjetskom miru, o zajedničkom dobru, jer smo podjednako ugroženi. To znači da je kulturalno ime za "proces samoiscjeljenja parabola", degradacije čovjeka i prirode, monomanije moći, koja poznaje i danas sindrom Hitlera.²²

Bd. 8, str. 345, 339-349. Kultura je kultura pluralizma formi života, religija, tradicija, jezika. Svi kulturni jezici nastanjuju "cijelu antičku oikumene", "nastanjivi svijet", lišen kriza, nacionalne egocentrike, ratova i strahota genocida. U sve kulturalno svagda dopijeva neprinudni dijalog, tolerancija, pravo obuhvatnih samostiliziranja života u raznolikosti jezika i religija. Otud se postignuti kvalitet kulturnog djela i tvorevine, "čija jačina zapravo leži u tome da ne zna jasno definirati u veličini i kulturalnoj sazdanosti". Što proizilazi iz ovih promišljanja? Prihvatimo li sve pomenute premise, jasno je da time u pojam mira u vjeri, mira među religijama i kulturama, uvodimo razlikovanja. Sve zbiljsko kulturalno je u biti ekscentrično: u-sebi-jeste-ako-je-izvan-sebe, u drugome kao drugome. Rasap koji nastaje putem rata, znanosti, tehnike i ekonomije, politike, prenosi se u svijet u moderni, i "apsolutiziranjem vlastitih izvjesnosti u drugim kulturama nastavljaju agresije..." Važnost ovih razmišljanja dovodi nas do pitanja o Evropi, o evropskoj fiziognomiji u promjenama o kojoj nam govore Adolf Muschg i Geert Mak (Angela GUTZEIT, "Polytheismus pur", u: *Frankfurter Rundschau*, 19. 10. 2005.). Vidjeti: Adolf MUSCHG, *Was ist europäisch? Reden für einen gastlichen Erdteil*, Verlag C. H. Beck, München 2005.; Geert MAK, *In Europa. Eine Reise durch das 20. Jahrhundert*, Aus dem Niederländischen von Gregor Seferens, Siedler Verlag, München 2005., 944 str.

²¹ Hans-Georg GADAMER, "Philosophie und Poesie", u: *Gesammelte Werke*, Bd. 8, str. 346.

²² O sindromu Hitler, o obrascima prinudnog ponašanja, koje svagda naslućuje iza vanjsko-političkog neprijatelja novog Hitlera, o tome da je "metafora zla, za koju Hitler služi rado kao mjerilo, jest u izuzetnoj mjeri propagandistička formula": Eric FREY, *Das Hitler-Syndrom. Über den Umgang mit dem Bösen in der Weltpolitik*, Eichhorn Verlag, Frankfurt am Main 2005.

U “kozmpolitskom pogledu”, u “moralnom kozmosu”, filozofija Nikole Kuzanskog daleko je od filozofije moći, svagda imperijalne, univerzalne hijerarhije vladavine. Ali je usmjerena na zajedničko dobro (Bonum commune) na Zemlji. Danas je izuzetno važno da nam sa novim procesima prijeti svjetsko mračno razdoblje. Ideja mira i slobode, ideja Kuzanskog “da su svi ljudi po prirodi slobodni”, da su jednako moćni da stvaraju svoju slobodu. Ono što važi za Nijemce, kaže on, važi i za Etiopljane. Prihvatimo li to, prihvatamo i to da Filozofija i teologija Nikole Kuzanskog, *De pace fidei*, pripada neimarskoj prirodi uma. Onaj koji traži Boga približava se ili udaljava od traženog. “Tako prosuduje znano neznanje (njemački: die wissende Unwissenheit), koje potječe iz visine umnog duha, povrh metodičkog hoda razumskog kretanja mišljenja.”

Neprinudni dijalog (J. Habermas) pretpostavlja višedimenzionalni um, pluralizam svijeta i jezika, religija, ne treba iluziju o vlastitoj moći u doba krize svijeta.²³ Doista time napuštamo ravan ciničkog subjektivizma i relativizma. Kuzanski se uklapa u modernu, u “moralnu ekologiju”. Kraj se, međutim, uklopio u početak, “ponovo rođen, ponovo rađajući” (H. Broch). Tako je čovjek, po vlastitoj povijesnoj logici, dospio do zadatka: mi moramo znati i učiti zajedno živjeti, učiti “da je drugi primarno postavljajući granica našem samoljublju i našoj egocentrici”.

“To je opći moralni problem. On je i politički. Ne mogu u ovim nedjeljama i mjesecima čak dovoljno ozbiljno istaknuti kakva je to teška stvar da mi moramo učiti usred različitosti jezičkih kultura i tradicija da dospijemo do zbiljske solidarnosti. To uspijeva polagano i mukotržno... Ipak, mi mislimo kada govorimo, prije svih stvari, da mi time nas same i druge time činimo razumljivim, tako da mi drugi može odgovoriti, može me potvrditi ili opravdati - sve to pripada jednom pravom razgovoru... Mi moramo učiti da u slušanju drugih otvorimo pravi put sebi samima na kojem se obrazuje solidarnost.”²⁴

Misao koincidencije, apsolutnog jedinstva i veličine jest *unitas univarsi*, to je središnja figura, kongruencija ili sjedinjenje suprotnosti u beskonačnom, *coincidentia oppositorum* (DI I,43.), sjedinjeno mnoštvo (*unitas contracta*), “inkarnacija sjedinjenog mnoštva” (*maximum contractum*). Takva dubina ljudskih mogućnosti i nastojanja, koja čini *humanitas* homo humanusa, prevladava širinu zla, “fanatičnog samonegiranja”. Čovjek se nalazi u središtu moći, ljubavi, koja je bitno *kommunikacija*. Sjedinjenje sa Apsolutom unaprijed je odlučeno protiv konstitutivne opsjene egocentriзма, individualne ili nacionalne egomanije.

²³ Vidjeti: Abdulah ŠARČEVIĆ, *Kriza svijeta i istina. Sudba vremena i povijesna egzistencija*, Veselin Masleša, Logos, Sarajevo 1974.

²⁴ Hans-Georg GADAMER, *Ondje*, str. 346-347.

Ali ovo je način i da se "kraj uklopi u početak": u ideju jedinstva Nikole Kuzanskog. U političkoj filozofiji jedini način legitimiranja moći je briga za opće dobro, na putu onog univerzalnog koji je put k obilju mira i dobra "trajne sreće". I sa svojom teorijom spoznaje, političkom filozofijom, Kuzanski označava, kao što je odavno spoznato, presudnu liniju epohalnog zaokreta između srednjovjekovlja i novovjekovlja. Prizivanje jedinstva je uvođenje ideje perspektivnosti, "kreativnog duha konačne djelotvornosti", koja je u svakom Drugom drukčija. Tolerancija je svagda tolerancija naspram mišljenja Drugog, naspram stranih kultura i religija.

S obzirom na ovo ona je bit svjetske komunikacije, "ekologije svijeta". Ona tek mora naučiti svoj stil i svoj jezik. Moguće je reći: "Što je prosvjetiteljstvo? Imaj odvažnosti da se služiš svojim kozmopolitskim pogledom, to znači priznaj sebi višestruke identitete: životne forme koje proizilaze iz jezika, boje kože, nacionaliteta ili religije koje su povezane sa sviješću da su u radikalnoj nesigurnosti svijeta svi jednaki i svaki je drugi."²⁵ Tako je moguća otvorenost svijeta, svako uklanjanje granica: s onu stranu svjetskog rata koji još uvijek u pojedinim regijama Afrike, Azije i Srednjeg istoka ostavlja samo pustoš i smrt.

Upravo u ovom kontekstu možemo da vidimo kako i filozofija Nikole Kuzanskog u suvremenom svijetu znači jačanje *sposobnosti* za forme komunikacije, na evropskom tlu znači da je u sukladnosti uma slobode i višestrukih identiteta, koja nas štiti od izopačenja i zla, koje kazuje: Nije kriv ubica, kriv je ubijeni" (F. Werfel). Profil naše povijesne situacije je, možda, muka oko sociologije koja počiva na nacionalno-državnom modelu mišljenja, o teritorijalnosti, suverenitetu, razvrstavanju kompetencije i postavljanju granica teritorije, kulture, religije, tradicije, povijesti. To sada postaje tematika za kritiku sociologije i političke filozofije, za kritičku filozofsku hermeneutiku. Ovo je prilika da predstavimo sebi transnacionalni proces komunikacije, koji nije jednozanan sa procesom globaliziranja. Nalikuje na dramu koja se tiče strukturalne promjene Evrope, evropske javnosti koja je transnacionalna. Rečeno je da sociologija, svako rigidno fiksiranje tradicionalnog nazora za nacionalno-državne okvire, samo dopušta da se pojavi negativna forma "novih fenomena evropskog pronicanja". "Tako vodi i zavodi *metodološki nacionalizam* političku teoriju do jedne *negativne definicije* Evrope..."²⁶

Tjeskoba spoznaje raste. "Metodološki nacionalizam društvenih znanosti u prvom redu historijski postaje lažan, i u drugom redu zasjenjuje kompleksne zbiljnosti i interakciona polja Evrope. Jednom riječju: On jest

²⁵ Ulrich BECK, *Der kosmopolitische Blick oder: Krieg ist Frieden*.

²⁶ *Isto*.

i čini nas *slijepim za Evropu*.” Moramo učiti: “Nacionalizam, tako se može nazrijeti, jest tipični modus ophođenja sa drukčije strukturiranim u *Prvoj moderni*. Kapitalizam se razlikuje od svih prije pomenutih formi time da ovdje u mišljenju, u zajedničkom životu i djelovanju *priznavanje drugotnosti* postaje maksimumom, i to kako u unutarnjosti tako također i prema vanjskom.”²⁷ To nije onaj nama dobro znani pustošeći kozmopolitizam, nivelirajući; on je kozmopolitizam komunikativnog otvaranja, uključenja drugog i stranog. Povrh multikulturalizma koji za nas nije postao obaveznim. Time se izriču sudovi do najviše dubine čovjeka; niz ključnih kategorija potiskujemo, tako, na primjer, “postmoderni partikularizam”, “postmoderna neobaveznost”. Na koji način da opravdamo Evropu? “Kozmopolitiziranje svijeta nije elitarna opcija.” Evropa: ona jest “um slobode”, aktivno ophođenje sa pluralitetom kultura i religija, tradicija i čudorednosti i “interesa koji su životno važni u isprepletenosti nacionalnih država”. On se posvuda pojavljuje kao forma mišljenja, koja stvara kapital, ali kapital povjerenja, tolerancije, mira među religijama, kako bi rekao Nikola Kuzanski: “kozmpolitizam... ne znači altruizam, idealizam, nego realizam, tačnije: *reflektirani vlastiti inters transnacionalnih država*. Ovo možemo opet čitati kao primjer za *unutarnje kozmpolitiziranje nacionalnog*.”²⁸

Ono u svakoj osobi propituje sposobnost za komunikacioni proces “u kojem ljudski um zauzima jedinstvenu ulogu posredovanja i odnosa prema Bogu” (*De visione Dei*, 1453.), prema Apsolutu. No, dijalog *De pace fidei* (1453.),²⁹ o toleranciji zapravo prije je očajnička vjera u mogućnost nadvladavanja začahurenog razuma, podivljalog od monomanije. On je danas uključen u medij planetarne bačenosti u tu/bitak (M. Heidegger), u svjetsku politiku koja još nije dospjela do uma slobode. U praksi suvremeni dijalog *De pace fidei* jest propitivanje u osobi i u kolektivu, uvijek na novi način, sposobnosti da se suočava sa otudjenjem, pukim opredmećenjem. S njim spoznajemo da je “realnost postala kozmpolitska - ali na jedan potpuno i čak nekozmpolitski način”, na način koji “filozofski kozmpolitizam ili kozmpolitski filozof nije anticipirao ili je držao za moguće: ali je bez javnosti, bez nakane, odluke, političke programatike, skroz-naskroz deformiran”.³⁰

²⁷ Isto.

²⁸ Isto.

²⁹ Fra Mile Babić, svakako jedan od najvršnjih poznavalaca filozofije i teologije Nikole Kuzanskog, kojemu je jezik raskrivanje svijeta svjetova i vremena, drama interpretacije, preveo je naslov *De pace fidei* kao *O miru među religijama* kao i neki prevodioci na njemački i engleski. Često se prevodi i kao *O miru u vjeri*.

³⁰ Ulrich BECK, *nav. dj.*

Kako na tlu autentičnog uma i dijaloga u smislu *De pace fidei* tumačiti ovo *kozmpolitiziranje*? Ono dopijeva-na-svijet iza sporednih pojava, neželjeno, nevideno, manje-više prinudno.

*"Latentno kozmpolitiziranje svijeta nije elitarna opcija. Ono se također ostvaruje i protiv izričite volje bogatih zapadnih zemalja, ometa ili razara monopole, na kojima se temelji bogatstvo njihovih stanovnika."*³¹

To je za Nikolu Kuzanskog ljudska perspektiva i istina u okviru teorije ili filozofije znanog neznanja.³² U otvorenosti svijeta, nauke ne/znanja, iskustva nepojamne istine, onog uma koji jest u nadmašivanju predmetnih granica, ne njihovom ukidanju. Rečeno je to unutar kršćanske mistike, "kozmičke" jedinstvenosti i veličine Krista koji znači bitno udaljšavanje svijeta nasilja i ratova, uklanjanje granica sa ljudskog duha, omogućivanje "njegove univerzalne djelotvornosti spasa", sa idejom o skrivenom Bogu. Filozofija religije N. Kuzanskog, u svojevrsnom posredovanju neo/platonizma i kršćanstva; u eri moderne uči nas oblikotvornoj moći mira među religijama, onog uma slobode ili realizma koji nije altruizam ili idealizam, koji je osnova suptilnijeg sklopa svijeta: razumijevanja, ljubavi prema drukčijem i stranom.

U suvremenoj perspektivi to je *"unutarnje kozmpolitiziranje nacionalnog"*. Nacionalno u svakom vidu, u tradiciji i jeziku, u religiji i kulturi, uči da prima u svoju unutarnjost to kozmoplijsko do kog dolazi rastom vlastite bitne otvorenosti. U kulturnoj toleranciji, koja je oblikotvorni princip bio/filnog, onog što voli život, ono drukčije, pluralizam formi života, događaju se procesi *učenja*. U njima se, unutarnjom i nevidljivom, nepredmetnom predom, kristaliziraju opći interesi. Tako, na paradoksalan način, saznajemo da time raste moć, i moć nacionaliteta. Nacionalitet, transnacionalitet i nadnacionalitet moraju se učiniti živim: oni se uzajamno dopunjuju i jačaju.

"Da, štoviše na ovaj način omogućuje bolju odbranu nacionalne države - na ovom zaobilaznom putu njezine kozmpolitske otvorenosti." Čini mi se da je to sudba naše civilizacije koja vlastitim radom dopijeva do unutarnje otvorenosti svijeta. Ona mora naučiti: učiniti živim svoje vlastite stvaralačke mogućnosti, o kojima je raspravljao Nikola Kuzanski u 15. st. Dijalog kao sporazumijevanje mora i sam učiti: da se "konstitucionalna tolerancija" kod nas u Bosni nesvjesno kao socijalni nomos odavno prakticirala, da smo u dubini vlastite povijesti i subjektivnosti spoznali da

³¹ Ulrich BECK - Edgar GRANDE, *Das kosmopolitische Europa*, Suhrkamp, Frankfurt 2004.

³² Joachim RITTER, *Docta ignorantia. Die Theorie des Nichtwissens bei N. Kusanus*, Leipzig 1927.

se nacionalne posebnosti ne potiskuju nego samo priznaju u obzoru koji je nesaglediv. Ono realno kozmopolitiziranje u osnovi je evropskog identiteta. Inače riskira saučesništvo "sa najbrutalnijim subjektivizmima i najciničnijim formama opredmećujućeg mišljenja".

Nisam siguran da to katkad nije pojava nove sablasti, "pravljenje demona u zraku", nove evropske imperije. Čini mi se da smo povijesnim iskustvom, napose ratovima u 20. st., beskrajno brutalnom karikaturom "evropske dijalektike", primorani na um slobode, na odvažnost istine. Osuđeni smo na drugu i drukčiju univerzalnost: da bismo jeziku dali krila, religijama mir među religijama, svijetu moralnu ekologiju, biofilno opravdanje života.

Vremenost znanja pokazuje da je svaka epoha razvijala svoj osebujni lik "metafizičkog uma", kako je to predstavio Hegel u svojoj filozofiji, napose u filozofiji svjetske povijesti. Danas se situira pojam univerzalizma uma, ali ne u pukim apstrakcijama. Mi ne možemo živjeti u monomaniji sistema, u egocentrizmu nacionalnog ili "globaliziranog" duha. Kulturni dijalog i umska komunikacija, sporazumijevanje, po svome duhu, ne ostvaruje se posredstvom institucija nego putem žive razmjene. I "zato pluralizam u kojem živimo ima istinski produktivno značenje".³³ U svim područjima: u arhitekturi, u svijetu formi u kojem se stalno krećemo u literaturi ili u umjetnosti. To samo u novom povijesnom kontekstu osvjetljava filozofiju Jednog, filozofiju religije N. Kuzanskog koji je pred očima imao jedinstvo u disperzitetu. U šiframa povijesti učimo da je svako pjesničko djelo, svako umjetničko djelo uvijek iznova drukčije i ono od nas zahtijeva odgovor na nov način.

Ovom se poimanju približava filozofska hermeneutika, iako sa pretjeranim isticanjem ideje da cjelina "znači biti-u-razgovoru", a da je istinska suprotnost "rutina sporenja". Ozbiljnost ovog pokušaja veže se za princip "konstitucionalne tolerancije" koji pretpostavlja sporazumijevanje (die Verständigung), princip podnošenja i uzajamnog priznavanja nacionalnih posebnosti, na onom temeljnom stanju, koje je postavljeno na zajedničkim proceduralnim i supstancijalnim normama, kojima se osigurava da su nacionalne osebujnosti "evropski pogodne".³⁴

Mi time ispisujemo suvremenu socijalnu gramatiku. Ona vodi u pravcu plodnih uvida, sudjeluje u jezičkoj igri u kojoj je uključena filozofija Nikole Kuzanskog, njegova ontologija iz duha "znanog neznanja", mudrog i moralnog. Misao o toleranciji na Zapadu je odavno situirana, često samo formalno. Odavno je napušteno prinudno kršćaniziranje ne/

³³ Hans-Georg GADAMER, *ondje*, str. 348.

³⁴ Ulrich BECK - Edgar GRANDE, *nav. dj.*

evropskih naroda. "U političkom odnosu spram ne/zapadnjaka nerijetko je, ipak, tolerancija pokazala jednu stranu, da je odricanje od sile povezano sa prezirom u potaji. Svijest o nadmoćnosti ne može se pojaviti kao unosno, da strano privuče u vlastitu istinu, budući da ono u svojoj manjoj vrijednosti nju ne može razumjeti."³⁵

IV.

K. Jaspers u 20. st. pita o tome kako Zapad oblikuje svoj odnos prema nekršćanskim religijama, a to znači i prema Islamu. On je, naime, sa dubinom i svojevrsnom rezonancijom koja i danas zaslužuje divljenje, znao da je cjelina religija svijeta - za pitanje o miru među religijama, za duhovnu toleranciju i komunikaciju - od izuzetne važnosti. Neke su religije tolerantne a da o tome ne razmišljaju, iako među njima postoji radikalna razlika. Unutar biblijskih religija postavlja se zahtjev za isključivom istinom njihovih religija, na temelju načina kako iskazuju otkrivenje. Druge religije prepoznaju kao lažne ili pak kao predstupnjeve ili dijelove "jedne jedine istine, koju one jedino potpuno i izvorno zastupaju".³⁶ "Ove u biblijskoj osnovi ukorijenjene religije nisu samo kršćanske i jevrejske, nego je to i Islam. Duh isključivosti daje im svima zajedničko raspoloženje. Prema tome one zajedno pripadaju kao jedna grupa. Temeljna razlika unutar ovog stanovišta počiva ne između kršćanstva i nekršćanskih religija, nego između grupe religija isključivosti, koje su nastale na tlu biblijske vjere kao jedne u ovome mogućnosti (kršćanske kofesije, judaizam, islam), i svih drugih religija."³⁷

Toliko se da rasvijetliti: budizam nikada nije koristio pri/silu; svoje čudesno širenje on zahvaljuje miroljubivom uvjerenju. Nikada on sebe nije organizirao kao obuhvatnu jedinstvenu crkvu nego se ozbiljio u bezbrojnim neovisnim organizacijama, prije svega u samostanima. Budizam je mogao podnositi u svojem samorazumijevanju veliku mnogolikost, mogao je primati strano/drugo, da se sam Buda shvaća kao pojava u nizu bezbrojnih drugih likova Bude, svaka religija koju je on susretao važila je. Krvavi takozvani religijski ratovi u Kini i konfucijanske mjere prinude protiv budizma bile su politički utemeljene akcije, koje su bile strane temeljnom religijskom stavu ovog svijeta.³⁸

³⁵ Karl JASPERS, *Das Wagnis der Freiheit*, 7, *Gesammelte Aufsätze zur Philosophie*, Hrsg. von Hans Saner, Piper, München-Zürich 1996., str. 333. K. Jaspers daje suptilniju i dublju analizu nekršćanskih religija i Zapada.

³⁶ *Isto*, str. 330.

³⁷ *Isto*.

³⁸ *Isto*.

No, istinska religija, "trajni mir u religiji na ovaj prikladan i istinit način",³⁹ kako je pokazao dijalog zastupnika 17 religija, dijalog sa "Riječju Boga", može opstati samo ne uvođenjem jedne nove jedinstvene religije. Riječ Božja kazuje da ljudi moraju sami sebe razumjeti i tada pokazati narodima "da je istinska religija prije svih drugih religija". Mudri ljudi - i kao duhovne moći - koji su suglasni u tome da jest samo jedna religija; oni to ne kazuju kao protagonistu različitih religija. To je put svakom dubljem razumijevanju novog jedinstva religija koje je osnova sastavljanja mira. "Ona leži u onome što um kazuje svima, koji su postali svjesni njegovih pretpostavki." Treba li biti još jasniji?

Onu duhovnu netoleranciju na Zapadu o kojoj govori Karl Jaspers dovodi u sumnju 19. st.: zapadna volja za priznavanjem tuđih vjera. Bilo je potrebno ne ono preziranje iz potaje koje često vodi u zločin, nego zbiljsko poznavanje svih formi vjere, priznavanje njihove jednake vrijednosti. Zbiljsko poznavanje, međutim, nije razmjena ideja, poruka, nije ono što dospijeva spolja. "I kada mi sve religije poznajemo, mi sami još ne trebamo da imamo ni najmanje vjere. Kada pak vjerujemo, to jest kada život oblikujemo iz bezuvjetne zbilje, tada je to moguće, a da ne znamo religije čovječanstva."⁴⁰

U *De docta ignorantia* (*Znano neznanje*, I-III, 1440.) Nikola Kuzanski govori o *spiritus universorum*, o duhu univerzaliteta, koji djeluje u svakom stvaranju, u svakom stvorenju. Ali to znači da su kulture i religije, nacije i narodi, samo "elementi diferenciranja; "totalitet, to jest univerzum kao najpotpuniji izraz poretka jest pretpostavka za sve, tako da "sve može biti u svemu", "Quodlibet in quolibet". Danas je ideja o svjetskoj zajednici i svjetskoj politici, ma koliko izgledala kao puka fikcija, ideja o "zajedničkim vrijednostima", suprotnost onim idejama mnogolike egocentrike koje još uvijek zastrašuju, uvode moći brutalnosti, koje znače svako pa i političko demisioniranje čovjeka i čovječanstva.

De pace fidei nije posljednja riječ teološkog mišljenja. Težina njezina i oči u oči sa moćima koje su započele konfesionalne ratove religija, koje su se borile za apsolutno obavezujuću "istinu"⁴¹ pripadaju, ipak, u

³⁹ N. KUZANSKI, *O miru među religijama* (*De pace fidei*), str. 41.

⁴⁰ K. JASPERS, *Das Wagnis der Freiheit*, str. 334.

⁴¹ Kada se ta ideja dalje promisli do suvremenosti, moglo bi se govoriti s pravom o "hermeneutičkom građanskom ratu", dakle, o borbama unutar jedne "zajednice vrijednosti". Kod Hobbesa je riječ o prirodnoj opasnosti čovjeka, koja je "najdublja pretpostavka svake ozbiljne teorije političkog". Država je racionalna tvorevina jer pojedinca štiti od njegovih susjeda, naroda itd. Racionalisti 17. st., Hobbes, Spinoza, Pufendorf, sa Kantom koji je o ljudima govorio kao o hordama zlotvora, oni su znali koliko je visoka cijena mira i koliko su velike i opasne sile koje ga ugrožavaju, a ratovi nisu rijet-

načelu prošlosti. I povrh srednjovjekovnog pluralizma. Suvremena situacija se bitno razlikuje od one prijelomne u 15. st. Danas postoji jedna hegemonijalna moć sa svim paradoksima koji se tiču para: napredak ili nazadak.⁴²

Jedna od najvažnijih misli Karla Jaspersa, koji doista ima novu rezonanciju za teološko i filozofsko mišljenje Nikole Kuzanskog, jest da svi jest seže do istine, a time motiv tolerancije, mira među religijama, dospijeva do rekonstrukcije i oživljavanja drevne misli o "jednoj istini u mnogostrukosti religija". Pomišljalo se da bi se ona mogla ozbiljiti na temeljima dostignutog univerzalnog znanja. "Bili su u 10. stoljeću kongresi religija na kojima su se susretali predstavnici svih velikih religija da bi ovu istinu uzdigli do važenja, a da ne žrtvuju mnogovrsnost njenih pojava."⁴³ Dospjelo se samo do praznih apstrakcija. Nije bilo žive rezonancije, kao što je nema ni danas.

Siguran sam da je i Jaspersova filozofska vjera *suvremeni* odgovor na pitanja i ideje koje je iskazao Nikola Kuzanski. Vodila je do daleko-sežnijeg prevrednovanja vrijednosti. Pokazao se fantom sve/razumijevanja, fantom starog pojma humanizma. Sve forme života i religija ne mogu istodobno biti u čovjeku kao moguća životna filozofija; one se isključuju u svojoj statičnosti. "Na kraju moglo je sve/razumijevanje i u osnovi univerzalno priznavanje postati rješenje svih vjerovanja. Ko hoće da vjeruje u one apstrakcije kao zajedničku istinu koja pripada svim religijama, to jest kao općenitosti o kojima su svi suglasni, morao je opaziti da on ništa ne vjeruje. To sve/razumijevanje jest čudesna ljudska mogućnost samo tada kada sam onaj koji razumijeva - vjerujući egzistira. Ali to uspijeva samo iz korijena svagda vlastite tradicije."⁴⁴

ke epizode. Sila je bila i danas je ona koja trijumfira. Ali ne bismo smjeli previdjeti uvid da pozivanja na pravo i istinu nisu stvarali mir nego su činili da su ratovi bili još bestijalniji. Lako je spoznati da je sila premoćna. Hobbes je govorio o svojem Leviathanu: "Mensura Boni et Mali in omni Civitate est lex." Leviathan je veliki definator dobra i zla, jer u prirodnom stanju svako ima pravo na sve, svaki je slobodan i svi su jednaki i to je tačno pakao. "Pakao, to su drugi", kasnije je govorio Jean-Paul Sartre (Rudolf BURGER, "Der sterbliche Gott", u: *Merkur*, Heft 11, 59. Jahrgang, November 2005.), čija se stogodišnjica rođenja u Francuskoj označava upravo u 2005. god

⁴² "Povijest će kazati svoj sud. Mir, blagostanje i harmonični internacionalni odnosi nisu ni normalni ni prirodni. Njih mora iznova oblikovati svaka generacija. Naša ne predstavlja izuzetak." (Martin WOLF, "Wird die Globalisierung von Dauer sein?", u: *Merkur*, November 2005., 1060-1070). Dalje: Martin WOLF, *Why Globalisation Works*, New Haven, Yale University Press 2004.; Harold JAMES, *The End of Globalization. Lessons from the Great Depression*, Cambridge, Harvard University Press 2001.

⁴³ K. JASPERS, *Das Wagnis der Freiheit*, str. 334.

⁴⁴ *Isto*.

Prije svega je Kuzanski razvio nadasve stupnjeve spoznane: osjetilo (sensus), razum (ratio) i Vernunft (intellectus) (Usp. DI I,11). Najdublju filozofsku artikulaciju ovih pojmova spoznaje razvili su Kant i Hegel, napose u *Fenomenologiji duha* (1807.). Najviša je forma istina u ljubavi i ljubav u istini: u Bogu ili Apsolutu. Za Jaspersa je to ne/znanstvena istina, istina koja je bezuvjetna, po kojoj čovjek vjerujući živi i sebe ozbiljuje; svako i po cijenu "da njezini iskazi nisu na način racionalno saopćivih sadržaja vjere za sve opće/važeći. To znači, bezuvjetna istina jest povijesna jer mi smo kao povijesne egzistencije svagda povijesni".⁴⁵

Odavno je odata riječ filozofske hermeneutike: naš je moralni zadatak da naučimo razumijevati druge, jer je to put k samo/razumijevanju vlastitog *evropskog identiteta*. Ljudski je zadatak da naučimo kako za tajnu naše egzistencije da raskrijemo "zbijski primjerene forme", koje nas ne vode na polje nasilja, terorizma i rata. Druge razumjeti u religiji, kulturi, tradiciji, znači komunicirati sa najdubljim tajnama povijesti i duha, znači dopustiti da nas oslovi povijesno vjerovanje drugog, zbilja njegovog vjerovanja: od teologije do slikarstva i muzike. Jedinstvo formi - religije i umjetnosti - moguće je, o tome K. Jaspers govori, kao oslovljavanje ljudske komunikacije.

"Jer naša povijesna mnogostrukost mora imati svoje porijeklo u onoj osnovi iz koje svi dolazimo. Tamo je osnova po kojoj povijesno živimo, tamo je njegov obuhvatni temelj koji nas sve privlači jedne-drugima, jer nas on u iskonu povezuje, odakle dospijeva višestrukost. Ako ne volimo i s ljubavlju ne odgovaramo, naša otvorenost za druge religije ostaje neistinita, u onom spoljašnjem, prema tome, lišena rezultata. Ali, ako je zahtjev temelja/iskona djelotvoran, tada je posljedica nemir u nama. Ne bismo smjeli nas same zatvoriti u pojavljivanje naše povijesnosti. Naprotiv, proširenje razumijevanja nas samih neodvojivo je od razumijevanja onog Drugog, stranog. Odlučnost vlastite povijesnosti zahtijeva stalno samoispitivanje njezinih pojava u mišljenju i djelovanju. Pogled čije je porijeklo u ljubavi, pogled na drugu/stranu povijesnost mogao bi nas razdvojiti od uskoće, donijeti na svjetlo dana ono što zahtijeva iz dubine vlastitog temelja."

Na tom putu je moguće dospjeti do najdubljih tajni ljudske egzistencije, koja jest u komunikaciji, s onu stranu prezira drugog u potaji. Tada susrećemo ono što nam se danas čini nemogućim: riječ o Jednoj Istini u mnogostrukosti religija. To je onaj "religiozni svijet" u kojem nalazimo "mnostruke religiozne mogućnosti već u skladu sa životnim potrebama i

⁴⁵ Isto, str. 335: "Bez svjetline/jasnoće ove diferencije u mišljenju istine zapadamo ili u apstraktno, prazno i ono što je lišeno tla ili u fanatičnu isključivost."

situacijama pojedinca". Sadržajno Nikola Kuzanski dopijeva do tragičke visine suvremenosti.

Ne želim da ovo promišljanje bude aktualističko zazivanje i rekonstruiranje filozofije Nikole Kuzanskog. Ali on nam sa svojim povijesno/filozofskim idejama sabira teško i tragično iskustvo, dubinu tragičke svijesti čovječanstva, napose Europe. Jer tamo gdje prestaje komunikacija u istini, slobodi i pravednosti, tamo započinje orgijanje sile, izopačavanje inteligencije. Rat nam tada dolazi. Sve drugo je plitkost. Norman Angell je u svojoj knjizi *The Great Illusion*, koja se pojavila 1910. god. kazivao da bi rat bio razorno ludilo. Kao i mi danas, na početku 21. st., tako je on vjerovao da se ljudi, moćni centri, mogu uvjeriti da bi evropski rat mogao okončati samo zajedničkim propadanjem, ružičanjem i prirode i čovjeka. S kojim pravom to možemo danas ponoviti? Kada je njegova nada tragično iznevjerena? Znamo da su mnogi kritizirali Normana Angella, njegovu naivnost. On ne napušta ideju: on ne drži rat nemogućim, nego krajnje sumanutim. On se ponadao da bi se ljudi mogli ponašati umno: na svjetskoj i evropskoj sceni mi znamo da je to krhka nada koja okončava u tragičkom razočarenju. U novije vrijeme bačenost-u-nasilje u izoštrenoj formi dopijeva do filozofa i mislilaca. Tako Giorgio Agamben, poznat po djelu *Homo sacer*, filozofski ozbiljno analizira stanje čovjeka u "životinjskom liku" (*der Mensch in seiner Tiergestalt*). On vidi "Auschwitz svuda", čovjekovo umirenje i sklonjenost u ne-Ja. On je čak našao nove razloge za kulturni pesimizam. Ono što bi modernom, digitalnom kapitalizmu bilo ponajviše potrebno nije demokracija, ili samo demokracija, nego prije svega "radost harmonije sa svijetom koja se individualno postiže". Smije li se ovdje još govoriti o tome "kako se čovjek sam otuđuje od sebe". Agamben govori protiv diobe ljudi od "sebe samih", o "rastućoj neupotrebljivosti upotrebnih vrijednosti, na čije mjesto stupaju puke "izložbene vrijednosti", koje svijet pretvaraju u muzej ili u teatar... jedan koncept profaniranja ili oskvrnuća, da bi se stvari ponovo dovele mogućoj upotrebi, da bi se privukle "iz njihove rasutosti u svetoj sferi tržišta".⁴⁶

U duhu suvremenog realizma kulturni status pojma dijaloga i tolerancije u smislu filozofije i teologije Nikole Kuzanskog sve prije nego jednoznačan. Preplavljeni smo zlovoljom grupnih egoizama u kojima atrofiraju volja za komunikacijom u istini. Velike su prepreke u odnosu između vlastitog - vlastite religije, kulture, tradicije, jezika itd. - stranog/drugog. Na putu su kulturne deformacije općih paradigmi na osnovi nacionalnih subjekata. Za dijalog o religijama potreban je jak diskurzivni razum, spo-

⁴⁶ Sad više o tome. *Information Philosophie*, Oktober 2005., 4.

sobnost uma za kritičku kulturnu samoreflleksiju i opažanje, za dubinsku psihologiju i samorelativiranje s obzirom na opažanje stranog.

Jer, o čemu se može raditi ako ne o sposobnosti za samokritiku koja je bila “najznačajniji plod evropskog racionalizma, njegova centralna karakteristika, bez koje se ne bi mogla zamisliti univerzalno/povijesna oseljnost razvitka evropskog društva”. Taj put vlastitog evropskog identiteta i samooblikovanja tijesno je povezan sa “jedinственom individualističkom slikom čovjeka Okcidenta”. “Oboje - sposobnost za kulturalno samorelativiranje i individualizam - i danas se jedva može pojaviti izvan zapadnog tipa društva.”⁴⁷

Mir među religijama i kulturama nije tek puka utopija ili “tek irealni rub”, ophođenje s kulturom islama, nego je od punog egzistencijalnog značaja za budućnost Bosne, Njemačke, Francuske, za budućnost Evrope. On ne nosi kasnoromantičke crte jer ovisi, prije svega, o političkim odlukama koje bi trebale u bitnom regulirati ovaj odnos. Ili: “mir u vjeri” koji počiva u pravednosti i ljubavi, potpuno nova ideja Nikole Kuzanskog, prirodne slobode i političke jednakosti svih ljudi, i danas je paradigma u predstavljanju povijesti kao povijesti spasa. Vežanost čovjeka za mitsku predstavu nacije svagda je uvelo subverziju suvremene ideje o svjetskom miru, o jednakosti i ljudskim pravima. Iz tog su provalile kulturalne deformacije u kulturnim krugovima Evrope, u okvirima pojedinih država, koje su je učinile poprištem ratnih pustođenja, prezira. S Kuzanskim pak, u suvremenom kontekstu kritičke kulturne samo/refleksije, postaje jasno da se samo onaj “može otvoriti stranom”, Aziji, Africi, Latinskoj Americi, ko je ukorijenjen u vlastitom historijsko-kulturnom identitetu kojeg nema bez poznavanja drugog. To je onaj koji vlastito stvara, čuva i podnosi. On čini bliskim drugo, razvija dugoročno respekt naspram drugog, nikada ne poričući vlastito. Mišljenje Kuzanskog na nov način jača princip tolerancije i uzajamnog priznavanja različitih religija i nacionalnih posebnosti. Ona traga za onom dubokom rezonancijom, koja je moguća povrh onih nastojanja koja žele da formiraju evropsku imperiju na osnovi nacionalnih država, koja bi bila rival imperijalnoj dominaciji USA. Drugo u načelu nije više ono uznemirujuće Drugo, nije sinonim za apsolutno strano i neprijateljsko, za opasnost i zlo. To nije protiv knjige *De pace fidei*, koja iz perspektive iskustva nacionalsocijalizma, totalitarizma sve do danas, koje i danas nudi sindrom - Hitler.

To *drugo* - u Aziji, Americi, Africi - ljudi otkrivaju u sebi, sa nesvjesnim podudarnostima, vjeruju u to, žive u jednoj vrsti pouzdanosti nje-

⁴⁷ Friedrich POHLMANN, “Das Eigene und das Fremde. Geht der deutsche Moral-Universalismus zu Ende?”, u: *Merkur*, November 2005., 1094-1100.

govog zračenja i prelamanja. Što treba da učinimo u odnosu prema drugome? Suvremeni Kuzanski bi vjerovatno mogao reći: moguć je zajednički društveni život, povrh socijalnoromantičnih i idilizirajućih predstava o miru i slobodi; "multikulturalno društvo" koje sebe razumije u drugom svjetlu, koje se temelji na jednako/vrijednosti i ravnopravnosti različitih kultura i religija, čak jedna drugoj stranih. Što nas u tome danas toliko fascinira nije samo integracija posredstvom apstraktnih ustavnih normi kao što je to slučaj u USA.

Dijalog između religija - kako to sugerira *De pace fidei* - i kultura, umjesto teškog i tragičnog konflikta, zloduha nacional/socijalizma - oslanja se na moć opuštanja, svjetske politike mira, koja savladava poprište tamnih moći, imperijalnih, standarde ciničnosti i dominacije. U Evropi on je moguć ako ona izbjegne formiranje imperijalnog centra vladavine, ako izbjegne Hitler-sindrom, i već prisutnu strategiju hegemonijalne ekspanzije liberalnog društva tržišta i potrošnje. U ovome svjetlu smijemo bez bojazni reći da je prosvjetiteljski projekt globalnog demokratiziranja svijeta dimenzija Zapada, a strategija imperijalne ili hegemonijalne moći liberalizma predstavlja onu tamnu dimenziju Zapada. To nije skandal i nije samo deskripcija Evrope i svijeta. J. Habermas govori o podijeljenom Zapadu.⁴⁸

Očito se filozofija religije i dijaloga Nikole Kuzanskog, reinterpetirana iz perspektive "institucionalnog kompleksa", kojeg označava "institucionalni kozmopolitizam", pojavljuje u skladu sa pitanjima pravednosti u državi, koja on raspravlja u djelu *De concordantia catholica*: "...jer su svi ljudi po prirodi slobodni..." To je ona dijalektika koja u *Drugoj moderni* otkriva protivrječnosti, ambivalentnosti, aporije. Za naša dalja promišljanja totalitarizma kao socijalnog i političkog sistema, koji u načelu od drugog, susjeda čini neprijatelja, mi postajemo sposobni da na nov način čitamo Kuzanskog, da učimo kako je *European way* put svjetske politike, pravednosti, političke jednakosti, "kozmpolitske integracije i solidarnosti". Iz filozofije i teologije Nikole Kuzanskog zrači odbijanjem fakticiteta kojeg izopačila patologija, povjerenje u medij razumijevanja, etiku diskursa, povjerenje u djelotvornost boljih ideja (Hegel, J. Habermas i drugi).

V.

Pravo na dijalog - kod Kuzanskog dijalog/prijepor između različitih kršćanskih *nationes*, konfesija, sa Arapima, Perzijancima, Indijcima i Ži-

⁴⁸ Jürgen HABERMAS, *Der gespaltete Westen*, Suhrkamp, Frankfurt 2004.

dovima - nije predstava nadmetanja, nego je svagda izazovan čin otvorenosti, koja je znak umnosti, aktivnog ophodjenja sa mnogolikošću religija, kultura, tradicija, interesa. Takvo zrcaljenje uma je znak "nove generacije kozmopolitski mislećih Evropljana". Most prema islamskim zemljama, prema islamu uopće, čini sastavni dio institucionalne arhitekture Druge moderne. Evropa - zajedno sa Nikolom Kuzanskim kojemu je dijalog ono što se događa in caelo rationis, u predjelima uma, između cives coeli, "stanovnika neba i anđela" - u štovanju drugoga i stranoga vidi neizbježan put k oslobađanju vlastitog evropskog. Dopušteno samoizražavanje je znak nastojanja "da Evropa misli drukčije i mnoštvo transnacionalnih povezanosti, u kojima mi stvarno živimo".⁴⁹ Sve to kao da označava *diskurs Evrope*, "transnacionalnog evropskog civilnog društva". Ono je postiglo onaj um koji nam kazuje da ono može postati kozmopolitsko i "da to ovisi o nama". Ali to zahtijeva "evropsku kulturu sjećanja", višenacionalnu (Ralf Dahrendorf),⁵⁰ koja predstavlja sposobnost za istinu i pravednost.

To je povijest kao proces procesa. Ali ni Evropa ne predstavlja cijeli svijet. Habermasova knjiga *Der gespaltene Westen* (2004.) predstavlja kritiku hegemonilanog liberalizma. "Zapadnjaci čak susreću druge kulture koje svoj profil duguju jednoj od svjetskih religija, jedino sa potičućom banalizirajućom neodoljivošću jedne materijalističke konzumentske kulture koja nivelira. Dodajmo: Zapadnjak se prezentira stvarno u normativno ispraznom obliku, tako dugo dok on sa ljudskim pravima nema više posla kao ekspert tržišnih sloboda u smislu i i dok dopušta slobodni hod u vlastitoj kući neokonzervativne diobe rada između religijskog fundamentalizma i ispražnjenog sekulariziranja."⁵¹ Ovim diskursom ponudena je jedna kritika kulture, zajedničko promišljanje pojma dijaloga i tolerancije. U Habermasa i Apela to je transcendentalna zajednica konsenzusa. Koncept mira među religijama i kulturama možda jest lijepa i ozbiljna, umna utopija, ali nije utopizam i naivna vjera u nemoguće.

U drami svjesne egzistencije dijalog *De pace fidei*, reinterpetiran iz dijalektike Gadamerovog iskaza da je uzajamno razumijevanje svagda ra-

⁴⁹ Robert PICHT, "Europa - ein kosmopolitisches Empire? Ulrich Becks reflexive Modernisierung schreite voran", u: *Merkur*, Heft 1, 59. Jahrgang, Januar 2005., 59-64.

⁵⁰ Roden je 1929. god., profesor emeritus: predaje na London School of Economics. U svojoj autobiografiji odaje porijeklo svojeg opiranja totalitarizmu: "1945. i 1989. god. su za mene bile dva datuma oslobodenja inače tako smrtonosnog 20. stoljeća." Njegova čežnja za slobodom bila je također prizvana boravkom deset dana u zatvoru u samici u decembru 1944. god. "Vjerovatno da me je ona samica u Frankfurtu na Odri učinila čak imunim protiv svih vrsti iskušenja totalitarizma. Ona me nije samo imunizirala nego opremila me i antitijelima koje su trebale dugo da dosegnu jedan život." (Ralf DAHRENDORF, *Über Grenzen. Lebenserinnerungen*, Beck, München 2002.).

⁵¹ J. HABERMAS, *Der gespaltene Westen*, Suhrkamp, Frankfurt 2004.

zumijevanje drugog, i sebe-razumijevanje. To je stan o identitetu, štaviše o identitetu Evrope. Kada se dijalog promišlja onda i Zapad ima dijalog sa samim sobom, svojim vlastitim protivrječnostima, ambivalencijama. Jedino svijest koja se uči na tome da nijedna kultura nema primat, nije dominirajuća, može svoje ideje i predstave o "integraciji ljudi stranih kultura" učiniti ne samo maglovitim nego i emocionalno transparentnim: tada opažamo dijalektiku dijaloga, oblikovanja *identiteta* posredstvom pluralizma i "kozmpolitiziranja svijeta". Etničke kolonije brišu univerzalizam. Iz njih se svagda pojavi nešto drugo, različito ili neprijateljsko (svijet neprijatelja u smislu Carl-Schmitta): produbljuje se jaz, mržnja, neprijateljstvo koje okončava u istrebljenju, genocidu ili holokaustu, u ratu.

I odsustvo dijaloga u Evropi i na Zapadu, koji kazuje da je pravo sinonim za moral, da iz filozofije ljudskih prava proizilazi sistematsko prosvjetiteljstvo, ustrojstvo svijeta. Kod Nikole Kuzanskog, i kada ga reinterpretiramo iz horizonta suvremene hermeneutičke filozofije, dijalog je moguć samo povrh sistematske prinude i moći, terora i svakovrsnog fundamentalizma. To da se sve različite religije i kulture, socijalne forme života, sjedinjuju, u tome da svi vjeruju u jednog, istinskog, beskrajnog Boga filozofa, "zajedno-se-sastaju suprotnosti" (*coincidentia oppositorum*). Ono što je Nikola Kuzanski napisao 1453. god. jest mišljenje koincidencije, koja "nije (u suvremenom smislu razumljena) mistično, ezoterično sanjarstvo, nego je imalo dramatične političke implikacije". 29. maja 1453. Sultan Muhamed II. osvojio je Konstantinopolis.

Ova se historijska konstelacija uzima kao red činjenica na čijoj je osnovi i nastala filozofija koincidencije. Filozofska spekulacija Nikole Kuzanskog ujedno je apologija mira u onom Istinskom, u Apsolutu, u kojem ono umno postiže svoj cilj. Mi smo *osuđeni* na svijet *dijaloga*, komunikacije u smislu Nikole Kuzanskog ili Karla Jaspersa. Tako naša egzistencija prelazi u stvaranje, u filozofiju koja ne može ni jednu katastrofu ili skandal relativirati, pa tako djelomice opravdati.

Teološka nada da bi "pravo moglo biti nešto više nego samo orude za rješavanje konflikata - ono može biti metafizičko, koji jest realni svijet iz temelja na ispravnom organu. U pravu se događa samo/pomirenje Moderne: to je aktuelno Credo antipolitike".⁵² Time smo kritički prizvali filozofiju i teologiju Nikole Kuzanskog, onaj znani horizont našeg modernog načina mišljenja, prizvali smo teološko-humanistički nauk, koji nam kazuje da je kreativni duh konačne djelotvornosti u svakom Drugom *drukčiji*, da je svagda mišljenje pluraliteta i bitna tolerancija naspram *mišljenja*

⁵² Thomas E. SCHMIDT, "Das Völkerrecht soll's richten", str. 75.

Drugog. Valja tek sebi predstaviti da to nije pluralitet *Istine*. Osobenost je teologije Nikole Kuzanskog, koji se bavio historijsko-filološkim istraživanjem antičkih rukopisa, da je formulirala ideju "Boga, svijeta i čovjeka koje odgovaraju novovjekovnom mišljenju". Želio bih ovdje poentirati: Kuzanski je vidio svijet kao "razvijanje" (*explicatio*) "biti" Boga, u kojemu su obuhvaćene (*complicatio*) sve stvari.

Možda je s tim povezana i naša odgovornost prema vlastitoj povijesti i kulturi, prema etici koja je osnova političke volje. U nas je ona i posljedica volje da prevladamo proces istrebljenja u svim njegovim dimenzijama, čin genocida, koji je krajem 20. st. doživio svoj vrhunac, poslije politike Hitlera i Staljina. Volja za mirom među religijama i kulturama jest posljedica velikog samopouzdanja pravne zajednice, međudržavnog prava, kojim se "konvencionalistička praksa treba prevesti u univerzalni um". S pravom to primjećuje Martin Thurner: "Jer čovjek u najrazličitijim kulturalnim fenomenima slijedi beskonačnu kreativnost Boga, koji međutim ostaje nedostižan, ne može ni jedna konkretna kultura biti krajnje važeća, i uzdizati svoj zahtjev za apsolutnošću povrh svih drugih kultura. Naprotiv, pluralitet kultura je za Kuzanskog pozitivna vrijednost, jer se u njoj zrcali neiscrpnost beskonačnosti Boga/stvoritelja."⁵³

Iz ovog filozofskog uvida N. Kuzanskog - posebno iz perspektive moderne povijesti svijeta, Balkana itd. - dovoljno se jasno promišlja pomračenje uma, opskurna snaga nacionalsocijalizma. U jedan novi projekt evropskog identiteta dopijeva nacionalna povijest, prije svega, kao kulturna i duhovna povijest; oblikuje se samorazumijevanje Evrope koje je nova svijest o nacionalnoj prošlosti u kojoj su bili teški konflikti i ratovi. No, tek sada započinje oslobađanje - individuuma s onu stranu individualizma. Država nije samo politička zajednica koja egzistira u razlikovanju prijatelj/neprijatelj, nego djeluje u smislu očuvanja individualne sigurnosti, individualnog samorazvitka i "diskursa razuma" (N. Kuzanski).

U svakom slučaju mi smo u ovom dijelu Evrope naučili dvoje. Prvo, da živimo sa tragovima raznorodnih historija sa najtežim traumama, da spoznajemo u čemu je veliki značaj lucidnog otrežnjenja i kulturalne koegzistencije, da cijenimo klasike visoke građanske kulture, literature, arhitekture, muzike itd., da čuvamo skeptički stav naspram sociološki i metodološki rafinirane ravnodušnosti Evrope ili "Evrope", koja neupadljivo poseže za nama. Drugo, otrežnjenje je obavilo svoje kada ne previdamo ono o čemu je govorio Paul Valery u eseju *Kriza duha (La crise de l'esprit)*: da se oni narodi mogu definirati kao evropski kod kojih se vrijed-

⁵³ Martin THUNER, LMU München, im Vortrag: "Einheit von Philosophie und Theologie. Nikolaus von Kues", an der Katholischen Akademie in Bayern.

nosno sastaju tri utjecaja: grčka filozofija, kršćanstvo (dodali bismo: danas i islam) i rimsko pravo.

Tako danas stižemo do Nikole Kuzanskog od čijeg nas rođenja dijeli 600 godina. Dospijevamo do ideje univerzalnih ljudskih vrijednosti. Bog je transcendentan. Kad mislimo o tome - to znači da ne zanemarimo ideju: da ljudski život nije apsolutni samoprojekt prema subjektivnim mjerilima, kao što to zagovara Jean-Paul Sartre, nego je, kako to izražava i sam Nikola Kuzanski, individualno ozbiljenje ovog odnosa prema Bogu, transcendenciji. Klime duhovne i kulturalne historije Evrope pripada ideja univerzalnog ljudskog dostojanstva: neovisno o historijskim, socijalnim i političkim okolnostima, svagda se ophodimo prema čovjeku kao čovjeku, kao "biću sa kojim se dijeli *Conditio humana* odnosa prema transcendenciji".⁵⁴

To je poticaj blizak ljudskom duhu i ljudskoj duši. Odnos prema transcenciji - neovisno o tome da li u kršćanstvu, islamu, judaizmu itd. - suodređuje odnos prema zločincima i neprijateljima. Fundamentalna zajednica se tako oblikuje: u odgovaranju čuvanja i razumijevanja ljudskog dostojanstva. U evropskoj politici odavno je ukinuta smrtna kazna. Duh vremena razaznaje tešku neurozu Evrope, njezin skeptični stav prema sebi i svojim sposobnostima za evropski identitet, poslije "raspravljanja sa socijalnoliberalnim i novokršćanskim moralizmom" (P. Sloterdijk), poslije stoljetnog sumraka sa orgijanjem nacionalsocijalizma, fašizma i neofašizma. Ukoliko se ubuduće želimo brinuti oko vlastitog evropskog identiteta, i ukoliko smo spremni razumjeti kako je ona u sabiranju onih tradicija o kojima govori Paul Valery, islama također, tada je neophodno da se suočimo sa onim što je moderna Evropa sama stvorila, sa postmodernom skepsom prema kojoj je svaki zahtjev za Istinom plitak i u stvari tašt.

Sve nam teže pada kako prihvaćanje tako i odbijanje ove postmoderne skepse naspram zahtjeva za Istinom. Istina nije ono što bi se moglo posjedovati, ne samo u smislu Hegelove *Fenomenologije duha* (1807.). Ono što bi se pak moglo posjedovati, obuhvatiti, izricati, institucionalizirati - to nije istina. Kritički stav prema prihvaćanju i odbijanju nije moguće ocijeniti sa stanovišta "metodološkog nacionalizma društvenih znanosti". Teškoća je i u tome što ga se ne možemo osloboditi jednom zauvijek. Ono: Zauvijek! svagda je pod sumnjom; ono nas ne može usrećiti. Ideja dijaloga otkriva svoju bit: zauvijek smo se odrekli onog Zauvijek!

Mišljenje koincidencije Nikole Kuzanskog doživljava transformaciju; unutar fundamentalne zajednice čovjekovog odnosa prema transcenden-

⁵⁴ Hendrik HANSEN, "Menschenwürde und Individualismus. Westliche Werte in Europa und Amerika", u: *Merkur*, Heft 11, 59. Jahrgang, November 2005. (679), 1100-1104.

ciji u bilo kojoj religiji, filozofiji ili kulturi. Tako je njemu dodijeljena uloga velikog mislioca, kršćanskog teologa koji nije samo to, znanstvenika koji je doveo u pitanje geocentrizam i kao fizikalnu i kao filozofsku teoriju. Misao o koincidenciji je najviša misao teologije i filozofije Zapada koja nije utopizam ili mjesečarstvo, koja ima duboke dramatične političke implikacije.

Zato: evropski respekt - u emfatičnom smislu - raskriva dublji smisao povijesti i kulture, ne sa onom plemenitom dosadom koja pripada doksografiji, i kao prisutnost filozofa, teologa, ovdje Nikole Kuzanskog. Pri tome ne treba kristale duha i istine, kristale mogućeg aktualiziranja filozofije koincidencije Nikole Kuzanskog. Blisko nam je i ono evropsko respektiranje koje je *estetiziranje* tradicije, koje je koegzistencija filozofije, teologije, duhovne povijesti, umjetnosti, ali sa tonaliteta bogati pjesnički um.

U razdobljima sposobnosti (višedimenzionalnog) uma - kao što je to bilo u 15. st. sa N. Kuzanskim - čovjek je sposoban za oblikovanje fundamentalne zajednice, da drukčije razumije centralno pitanje o suverenitetu, o slobodi, o kozmopolitizmu komunikativnog otvaranja, u čijem svjetlu interpretiram jedinstvo filozofije i teologije Nikole Kuzanskog. Nije korektno čak ni govoriti o "kozmpolitizmu", samo o njemu. "Nacionalizam, tako bi se moglo misliti, tipični je modus ophođenja sa Drugotnošću (alteritas) u *Prvoj Moderni. Kozmopolitizam* se razlikuje od svih prije pomenutih formi time da ovdje u mišljenju, zajedničkom životu i djelovanju postaje maksima *priznavanje drugotnosti* i to kako u onom unutarnjem tako i u onom vanjskom."⁵⁵ *To bi mogla biti nova etika identiteta u čijoj je osnovi dijalektika i postdijalektika prosvjetiteljstva koje kazuje imaj odvažnosti za istinu, da živiš, egzistiraš i djeluješ u skladu sa kozmopolitskim uvodom i pejzažom svijeta; i time priznaj svoje vlastite mnogostruke identitete.*

VI.

Kuzanski iskazuje - u svojoj teoriji spoznaje⁵⁶ - deficijentnost ljudske spoznaje, njezine granice, a vrhuni ne u diskurzivnom razumu, nego u

⁵⁵ Ulrich BECK - Edgar GRANDE, *Das kosmopolitische Europa*, Suhrkamp, Frankfurt 2004.

⁵⁶ Ernst Bloch je uvidio vrijednosti filozofije Nikole Kuzanskog. U *Zwischenwelten der Philosophiegeschichte* on piše: "Am kühnen Ende des mittelalterlichen Denkens steht Nikolaus von Cusa. Die Zeit, worin er lebte, wird immer mehr zweilichtig, immer mehr beginnt das Morgenrot der Neuzeit und das Mittelalter wird nun wirklich etwas

obratu k umu i "docta ignorantia". U filozofsku putanju Kuzanskog spadaju i matematičke spekulacije (*De mathematica perfectione / Über die mathematische Volendung*, 1458.; *De aequilitate / Über die Gleichheit*, 1459.; *Dialogus de circuli quadratura*, 1457.; *De caesarea circuli quadrature*, 1457.). To je jedno predpolje moderne prirodne znanosti. Njegovi neprijatelji kazuju da razara vjeru i znanost, potire razliku između Boga i svijeta.

Znam da ima mnogo dobronajmjernih interpretatora Kuzanskog, koji ga ostavljaju u muzeju povijesti filozofije, doksografije. Središnja misao velikog djela Kuzanskog vodi nas ne do jedne *shintetičke* religije, nego do ideje mira, koja je uvjetovana prabolom, egzistencijom u pravednosti i ljubavi. Dakle, u doba "globaliziranja", u jednoj metafizici koja u pravednosti i ljubavi ne vidi pretpostavke za mir, svjetski mir, pa ratovi nalikuju na "somnambulnu nesalomljivost", na mračno doba volje za moći i destrukcijom, - izuzetno je važna volja i želja za mirom, koja danas nije moguća u okvirima skrajnjeg individualizma, ili totalitarizma. Ideja u djelu *De pace fidei*, razumljena u svjetlu i konceptu univerzalne ljudske vrijednosti, još uvijek među našim suvremenicima, napose u Evropi. Evropa mora da se odluči za očuvanje ove ideje, svojih vlastitih vrijednosti. Suočeni smo, dakle, sa novim raspravama o evropskom identitetu, koji je osnova za *kulturalno i religijski pluralističku Evropu u kojoj se "traže kristali istine i istinitog"*. Ona bi mogla dati smisao životu - s onu stranu "jedne nihilističke religije ili politike". I umjesto konflikta kultura koji je samo znak da između naroda raste *tudost* (die Fremdheit), nepovjerenje, štaviše mržnja.

Kuzanski hoće da iznese na vidjelo jednu novu *ideju prirodne slobode i jednakosti svih ljudi* kao osnovu za sudjelovanje u društvenom životu. Znano je da je to početak *političke teorije*, političkih prava za sve ljude. *De concordantia catholica* (1433.) jest spis sročćen za koncil u Bazelu, predstavlja ne samo ideje za reformu Katoličke Crkve.

"Da alle von Natur aus frei sind, kann jede Herrschaft - ob sie in einem geschriebenen Gesetz besteht oder in einem lebenden Gesetz in

nächtig... Er ist eine Janusgestalt, die sowohl zum Mittelalter als auch zur Neuzeit gehört" (ZW, str. 163). "Totum relucet in omnibus, omnia ubique, das Ganze leuchtet wieder in allem, alles ist überall, sagt Nikolaus von Cusa, im Anschluss an arabische Philosophen, und Leibniz, wie Hegel haben das gleiche Prinzip unvergesslich gemacht" (PA, 286).

Sensus - ratio - alteritas - explicatio - evolutio - intellectus - visio.

"Cusa hatte schon derart dialektisch Vermittelndes in neuzeitlicher Wissenschaftlichkeit fassen können." Znano je da je E. Bloch prihvatio jedinstvo filozofije i teologije Nikole Kuzanskog, iako u jednoj "netranscendentalnoj filozofiji". Kvadratura kruga seže do Eckharta i Kuzanskog: "Deus est sphaera intelligibilis, cuius centrum ubique, circumferentia nusquam" (PH, 1587.).

*Person des Fürsten - ... nur aus der Übereinkunft und Zustimmung der Regierten bestehen. Denn wenn Menschen von Natur aus gleich mächtig i gleich frei sind, kann die richtig geordnete Autorität eines ihnen an Macht gleichen gemeinsamen Herrschers nur durch die Wahl und Zustimmung der anderen begründet werden, und auch das Recht ist durch Zustimmung begründet.*⁵⁷

Suvremena filozofija ne prelazi šutke preko metode mišljenja Nikole Kuzanskog, spoznajne teorije i mišljenja *koincidencije*. Interpretatori su svakako u pravu kada zaključuju da je u *mišljenju koincidencije* sadržan potpuno određeni kocept za "evoluciju univerzuma, jer on ističe njegovo jedinstvo". On jasno ističe fundamentalnu razliku Boga kao apsolutnog jedinstva i veličine koja je *unitas universi*, koja čuva različitost (*unitas contracta*), ili inkarnacija "sjedinenog mnoštva" (*maximum contractum*). Ali ovo je način da razumijemo "zakon evolucije", koji ide odozgo prema dolje. U *De mente* je riječ o Božijem znanju, mens je slika Božija. Sam univerzum je *torso* bez čovjeka; njegova vidljiva i nevidljiva pojava, leži u "božansko-stvaralačkoj aktivnosti ljudskog duha".

U djelu *De mente* Kuzanski se poziva na broj koji je podudaranje jedinstva i mnoštva. Duh stvara svijet matematički, kao kompozitor svoju kompoziciju. "On je od duha kao duh, koji stvara broj i sve drugo. Svijet je muzika vječnog duha, koji stvara proporcije a time ljepotu svjetovnih stvari."

On izriče "*beskrajnu perfektibilnost duha*", svojevrsnu *dramaturgiju duha* i svijeta. Poricanje toga bila bi druga smrt za Homera i Platona. "Trajni mir u religiji na prikladan i istinit način", sa različitim obredima i manifestacijama ("die mit all den verschiedenen Gewohnheiten, welche in den Religionen über den Erdkreis hin wohl vertraut sind, eine einzige und glückliche Einheit zu finden, und durch diese auf geeigneten und wahren Weg einen ewigen Frieden in der Religion zu bilden"),⁵⁸ jest put "nalaženja jedinstvenog i sretnog jedinstva i putem ovog pogodnog i istinskog puta sačinjava se vječni mir u religiji".

Ono što se javlja u spisima Nikole Kuzanskog jest neprestano ponavljani niz ideja kojim se pokazuje moć stvaralačkog mišljenja, *skrivenog*

⁵⁷ "Budući da su svi ljudi po prirodi slobodni, može svaka vladavina - neovisno o tome da li se ona sastoji u pisanom zakonu ili pak u živom zakonu osobe vladara - ...utemeljiti se samo na konsenzusu i suglasnosti onih kojima se vlada. Jer ako su ljudi po prirodi jednako moćni i jednako slobodni, može ispravno uredeni autoritet zajedničkog vladara koji je s njima jednak u moći biti utemeljen samo izborima i suglasnostima drugih, i pravo je utemeljeno suglasnošću" (*De concordantia catholica*).

⁵⁸ N. KUZANSKI, *O miru među religijama*, str. 41-43.

Boga (*De Deo abscondito / Vom verborgenen Gott*, 1444./45.). Ali tamo je i predio mudraca, umnih ljudi; tamo gdje su sjedinjeni mudri ljudi svih religija, tamo bi bilo "lako" iznaći jedno rješenje". Središnje je pak da se vjerski ratovi "svode na dosad još nepoznati nedostatak u samo/razumijevanju religija". Kada im je Istina nepodnošljiva.

VII.

Što tada znači "istinska religija" i mit u religiji? Tu dolazi i pitanje: Kako bi trebalo raznolikost religija dovesti u jedinstvo? Putem kritike kulture? Trijumfalizma nasilja i moći, egocentrizma? Da li tu dolazi na svijet teološka nada "da je pravo moglo biti više od samog sredstva za rješenje konflikata..."? Kuzanski zaključuje da naši narodi imaju svoje religije koje brane krvlju. I oni su jedva voljni da prihvate jednu novu jedinstvenu religiju. Odgovor koji dolazi od Boga je jasan i danas nas oslovljava: ne bi trebalo uvoditi "novu religiju". "Ali se moramo razumjeti, razumjeti sami sebe, - i tada pokazati narodima da je istinska religija prije svih religija." Središnja misao Kuzanskog jest da Božija Riječ oslovljava mudrace kao filozofe koji su u tome suglasni: "da postoji samo jedna mudrost, a ne kao zastupnici različitih religija, da se ona može dostići na jenoj drugoj razini."

Nova poenta u filozofiji i teologiji Kuzanskog jeste: novo, drukčije jedinstvo religija, sa vlastitom veličinom i vrijednostima, ono koje donosi mir, nije neka nova ili sintetička vjera. Ona leži u onome što um svima kazuje, koji je svjestan njihovih pretpostavki. U svakom je slučaju duh orijentiran prema mudrosti, koja zna da nikada ne dosežemo apsolutnu mudrost, ali smo joj svagda na tragu. I na tom tragu istina je ono najviše. "Tada posreduje sudjelovanje između Jednog i mnoštvenog".

Oživljavanje "novog jedinstva religija", duha koji teži mudrosti, znači da se katastrofe u povijesti mogu izbjeći. Suvremeno čitanje Kuzanskog sadrži uvid u duh katastrofilije, u dramu individuacije. Danas je to povlačenje iz politike u biopolitiku ili biofiliju, kako to promišlja Giorgio Agamben. Utoliko se filozofija pokazuje kao autentična briga za mir, slobodu i pravednost.

Facit:

Suvremeni čovjek sažima svoju interpretaciju Kuzanskog. U *De docta ignorantia* Kuzanski govori o *spiritus universorum*, o duhu univerzalizeta, "koji djeluje u svakom dijelu stvaranja". Religije, nacije ili

narodi su elementi diferenciranja, ali totalitet, to jest univerzum kao najpotpuniji izraz poretka jest pretpostavka za sve tako da "sve u svemu može biti".

Možda bi se kontrapunkt za ovu ideju mogao naći kod Hansa-Georga Gadamera, jednog od najvećih i najutjecajnijih filozofa u 20. st.:

"Danas svakoj religiji pripada to da je uvjerena u apsolutnost svoje vlastite istine. Prema tome religije se stalno nalaze u razgraničavanju naspram drugih religija, čiji su sljedbenici žnevjernici'. U našim prosvjetiteljskim vremenima, povrh toga, radi se još o prijeporu sa rasprostranjenim ateizmom. Na taj način pojavljuju se nove teškoće. Sada se pak radi o tome da se vlastiti zahtjev za apsolutnošću, koji pripada biti svakog znanja spasa, pomiri sa priznavanjem drugih tradicija i da se samo sa društvenim porecima, koji su neprijateljski prema religiji, razvija zajednička solidarnost."

Počinjemo da vidimo kamo nas to vodi Gadamer. I kamo nas vodi Nikola Kuzanski sa stavom: *Quodlibet in quolibet*: "sve u svemu može biti". Nebesa! Neće biti da su filozofi zalutali u somnabuliju? Upravo u ovom kontekstu izuzetan je problem političkog poretka, koji bi mogao integrirati pluralitet naroda, koji ne bi bio restriktivan za religije i tradicije, ne bi ni u kojem smislu povrijedio njihov specifični identitet. To se odnosi na kršćanstvo, katolicizam i pravoslavlje, na judaizam, na islam, budizam, taoizam, hinduizam. Filozofski govoreći: to je moguće "jer je već data cjelina poretka". To svakako nije suvremeni smisao "globalizma", jer on ima *nivelatorske* tendencije. Metafizički je aksiom: čovjek je mikrokozmos, on je štoviše cijeli univezum u mikrozajednici. To ima svoje implikacije za odnose među ljudima, narodima i epohama, između nacija i naroda.

To je ono što se sa *stanovišta dosadašnje povijesti* čini nemogućim: da poredak mira, mira u vjeri, suverenih nacija počiva u mogućnosti da se svaka nacija razvija na najbolji mogući način, za opće dobro svih građana. I to je moguće - analogno kozmo-theologiji Nikole Kuzanskog - samo kada svaka nacija i svaki narod *želi najbolji razvitak za sve druge narode*; tada "može biti data konkordancija u makrokozmosu svijeta kao cjeline". I Gadamer i Kuzanski, različitim ishodištima i metodama, žele reći da su uvjereni da je ovo jedini istinski ljudski način mišljenja. Kuzanski u 15. st. Gadamer poslije 600 godina - u 20. st. 1459. god., neposredno pred smrt, Kuzanski piše da je "ljudska duša supstancijalno nadmoćna svakoj drugotnosti. Ona može svu drugotnost odstraniti, jer ona ima ne-drugu sliku o svemu. Zbog toga nam je duša bezvremeno vrijeme, *tempus intertemporalis*", koju Sören Kierkegaard označava kao "istovremenost vječnog".

VIII.

To možemo da vidimo danas: ideja umne i solidarne zajednice, "postsekularnog društva" (J. Habermas) u kojem religija dobija novo značenje, temelj zajedničkog dobra svih naroda i internacionalnog prava svakog naroda na život. To je danas pitanje života i smrti za cijelu ljudsku civilizaciju, za samu planetu.

Filozofija Nikole Kuzanskog je jedna forma umovanja koja čuva u sebi jedan *bezgranični optimizam kulture*, odlučnost da razvija veliku ideju mira među religijama, ideju o jednakim prirodnim pravima svih ljudi u narodu, o solidarnoj zajednici, u punini mira i dobra vječite težnje i ljubavi. Pravo na egzistenciju je prvo ljudsko pravo, na umni poredak.

"Menschen haben Städte gebaut und Gesetze angenommen, um Einheit und Harmonie zu bewahren und sie setzen Wächter dieser Gesetze ein, welche die Macht haben, für das Gemeinwohl zu sorgen." "Ljudi grade gradove i prihvaćaju zakone da bi sačuvali jedinstvo i harmoniju i oni postavljaju čuvaru ovih zakona, koji imaju moć, koji brinu za opće dobro."

Počinjemo da uvidamo da je to otvoreni zadatak svakog čovjeka, naroda i čovječanstva uopće. U filozofiji je Kuzanski afirmirao metodu mišljenja *"In-eins-Fallen der Gegensätze"*, koincidenciju suprotnosti kojom se dospijeva u ono Apsolutno, umni duh, puni smisao znajućeg neznanja (die wissende Unwissenheit), ideju političkog poretka u kojem se integrira mnoštvo naroda bez gubljenja specifičnog identiteta što je danas *postmetafizička* ideja nove Evrope koja je pretpostavka trajnog mira u svijetu. To je velika i najmodernija ideja kod ranijih evropskih mislilaca i humanista.

Doista kroz dijaloški susret sa filozofijom i teologijom Nikole Kuzanskog, sa onim što je u njemu nova budnost uma i duha, znanosti, moguće je dospjeti do rasprave o "postsekularnom društvu" (Habermas). No, ne treba previdjeti da je to epohalni obrat u društvu u kojem religija stječe novo značenje. Za Habermasa je jasno da post-sekularno društvo pretpostavlja da je ono bilo sekularno. U posljednjim desetljećima se o "religiji" na nov način razmišlja. Dijalog *De pace fidei* - sada imamo uzoran prijevod fra Mile Babića i studiju koja nas podstiče sa najsnažnijim mislima, teologa i filozofa koji je čitao Kuzanskog na tragu pohvale uma, duha, tolerancije, ideje trajnog mira i ljubavi - predstavlja bogatstvo postavljanja pitanja o odnosu ljudske egzistencije prema transcendenciji.

Kada je riječ o pluralitetu u jedinstvu, onda podsjećam na riječi koje je izrekao Octavio Paz:

But plurality alone, as Nietzsche and Dostoyevsky understood, leads to nihilism. If there is no God, everything is permittid. Without such a

*higher unity, we only tolerate difference because we are equally indifferent to everything and everyone.*⁵⁹ “Ali samo pluralitet, kako su to razumjeli Nietzsche i Dostojevski, vodi u nihilizam. Ako tamo nije Bog, sve je dopušteno. Bez takvog višeg jedinstva, mi toleriramo diferenciju budući da smo podjednako indiferentni prema svemu i svakome.”

Počinjemo da razumijevamo ono što Kuzanski govori i u isto vrijeme da dolazimo do dubljeg razumijevanja *post-metafizičkog mišljenja*, bio /politike, univerzalne etike koja nadilazi i pogubni relativizam i tešku ortodoksiju. San Nikole Kuzanskog o ekumenskoj konkordanciji među kršćanima, Židovima i muslimanima, bez gubljenja u varljivim slikama, podrazumijeva posao *kritičke i filozofske hermeneutike*.

Predmet proučavanja je danas “dijalektika sekulariziranja”, “znanje i vjera”, “postvarenje”, “javnost uma i um javnosti”. Vlastiti uvidi Jürgena Habermasa ukazuju da se otvorio novi horizont događanja. On opaža dvije međusobno protivstavljene tendencije danas u duhovnoj situaciji vremena: širenje naturalističke slike svijeta i religijske ortodoksije. Posredstvom prirodnih znanosti, napose napretkom biogenetike, robotike i istraživanja mozga na sceni je prirodnoznanstveno objektivirano samorazumijevanje ljudi i u svakodnevnim strukturama djelovanja. Tu trijumfira scijentistički naturalizam. Na drugoj strani ova tendencija susreće neočekivano revitaliziranje vjerskih tradicija, a filozofija, sa širokim politiziranjem vjerskih zajednica susreće izazov temeljne kritike sa stanovišta postmetafizičkog i nereligijskog samorazumijevanja zapadne moderne. Ono što je kontroverzno, to je “ispravno tumačenje posljedica sekulariziranja jednog kulturnog i društvenog racionaliziranja”.

Kuzanski je živio u vremenu u kojemu dolazi na scenu povijesti neizreciva ljudska kreativnot i “prevladavanje mračnog razdoblja 14. stoljeća”, jedan kulturni humanizam. Dovoljno je visoko: on iskazuje “afirmativnu teologiju” za koju drži da je neophodna jer se štovanje Boga, koje se događa “u duhu i u istini”, “na nužan način utemeljuje” u pozitivnim iskazima o Bogu (DI I,86). Ali iskazuje također “negativnu teologiju” koja je neophodna i konstitutivna za afirmativnu; to znači “*dass Gott ohne die affirmative Theologie nicht als der unendliche Gott verehrt würde, sondern vielmehr als Geschöpf. Eine solche Gottesverehrung aber ist Götzendienst, der dem Bilde gibt, was nur der Wahrheit gebührt*” (DI I,86).⁶⁰

⁵⁹ At Century's End / Great Minds Reflect On Our Times, Edites by Nathan P. Gardels, str. 167-177.

⁶⁰ “...da se Bog bez afirmativne teologije ne štuje kao beskrajni Bog, nego štaviše kao stvorenje. Ali jedno takvo štovanje Boga je idolopoklonstvo koje slici pridaje ono što samo dolikuje istini.”

Ovo nam također pomaže da razjasnimo utjecaj Meistera Eckharta.

"Nach diesen Worten mahnte mich der Meister, zu beachten, dass die wissende Unwissenheit einem hohen Turme gleich jeden zur Schau erhebe. Denn wer dort oben steht, übersieht alles, was der unten über das Feld Schweifende auf verschiedenen Wegen nach Spuren forschend sucht; er erblickt auch, in wie weit der Suchende sich dem Gesuchten nähert oder entfernt. So urteilt die wissende Unwissenheit, die aus der Höhe des vernünftigen Geistes stammt, über den methodischen Gang der verständigen Denkbewegung."

"Meister Eckhart me je podsjetio na riječi da pazim da znano (učeno) neznanje jest poput visokog tornja koji svakom uzdiže pogled. Jer ko stoji gore, pogledom obuhvaća sve što je dolje istražujući traži povrhu polja sagledavanja različitih puteva; on također motri koliko se onaj koji traži približava ili udaljava od traženog. Tako sudi znano neznanje, koje potječe sa visina umnog duha, povrhu metodičkog puta razumskog kretanja mišljenja."

Facit:

Sama ideja *koincidencije suprotnosti* "nije objekt mišljenja" nego je "metoda mišljenja". Od ove niti Kuzanski počinje sebi tkati sustav filozofije i teologije. I početak prirodnih znanosti, koje sežu do Kopernika, Keplera i Galileja, do moderne astrofizike. Ali je također jasno da je Kuzanski postavio kamen temeljac "za moderni način mišljenja". On je u osnovi naše zapadnjačke kulture i tehnike. Kada proširimo naš horizont promišljanja, onda na izvjestan način dospijevamo do razumijevanja političke filozofije i etike, koja je presudna za dramatski sklop mira u svijetu - u doba kada se događa *svjetski* (građanski) rat. U ovom je smislu i teorija spoznaje kod N. Kuzanskog, onaj obrat k mislećem-mjerećem subjektivitetu, k perspektivama spoznaje, koja seže do Descartesa, Kanta i Hegela.

*"Weil der kreatürliche Geist von endlicher Wirksamkeit in jedem Anderen anders ist, so ist es gewiss, dass die Mutmassungen Mehrerer dassebe unerfassbar Wahre graduell und in verschiedenen Weisen unterschieden sind."*⁶¹

"Jer kreativni duh konačne djelotvornosti jest u svakom Drugom drukčiji, tada je izvjesno da se naslućivanja mnogih istog neshvatljivo istinitog graduelno i u različitim načinima razlikuju."

Epistemološki mir, spoznajna teorija Kuzanskog - bitno je podsjetiti - jeste i polaganje prava na istinu koje ona traži od nas. Razumijevanje se mora poimati kao *Sebe-razumijevanje* u Gadamerovom smislu. "Sa sub-

⁶¹ *De coniecturis*, I, 2.

jektivitetom spoznaje data je ujedno i njegova perspektivnost.” Ako se u znanju otvara njegova perspektivnost, onda je to *mišljenje pluraliteta*, “kao pluralitet spoznaje” a ne (na primjer “postmoderne”) same istine. To je tolerancija naspram mišljenja Drugog, drugotnosti. *Time otvara historijski i suvremeni horizont; time postulira svoj odnos prema drugim i drukčijim kulturama i religijama.*

Za one koji se žele upustiti u hermeneutiku jedinstva filozofije i teologije, spoznaće da je afirmacija pluraliteta spoznaje, te *docta ingnorantia*, pohvala uma kao iskustva života, odnos filozofa prema samo-mudrima, da je to ideja *samo-nalaženja-sebe u “srodnostima i u konstelacijama”*. Pohvala dijaloškog susreta, a protiv relativizma i nihilizma, koji je neposredna komunikacija u doba rastuće anonimnosti visoke tehnologije, aparatura vladajućeg društva, “nelagode u anonimnom masovnom društvu” (Gadamer), s onu stranu “idolatrije znanstvenog napretka”, pripada novom *razdoblju nade* i *velike nove rezonancije* za sve što se oslanja na iskustvo prošlosti. Nikola Kuzanski vjeruje da se u Jednom, u Bogu podudaraju suprotnosti (“Coincidentia oppositorum”), da i dva međusobno suprotna iskaza u pogledu na Boga istovremeno mogu biti istinita. I kontekst filozofske tradicije Nikole Kuzanskog sadrži u sebi moguću istinu. Dijalog s tom filozofijom je ne samo plodni razgovor nego je i oživljavanje cijelog našeg osjećanja života u moderni, kritika dramaturgijskog uma.

Ko vjeruje u to, vjeruje u puni značaj riječi Hansa-Georga Gadamera:

Für den Philosophen existiert daher ein Text nicht als “Literatura”. Vielleicht darf er überhaupt keinen gegebenen Text oder Satz schlicht als “wahr” anerkennen, sondern muss ihn immer nur in den Fortgang des denkenden Gespräche der Seele mit sich selbst hineinnehmen, um die berühmte platonische Formulierung zu wählen... So kann man wohl sagen, dass Philosophie dieselbe Art von unerreichbarer Ferne und Fernwirkung und zugleich von absoluter Gegenwärtigkeit hat, die dem Pantheon der Kunst für uns alle zukommt.⁶²

“Za filozofe, dakle, jedan tekst nije ‘literatura’. Možda on i ne treba da priznaje neki tekst ili stav naprosto kao žistinit’ nego ga mora samo slijediti u mislećem razgovoru duše sa samom sobom da bi se odlučio za čuvenu platonovsku formulaciju. Tako bi se moglo reći da filozofija ima isti način nedostižne daljine i dalekosežnog djelovanja i ujedno apsolutne suvremenosti, koji pristaje pantheonu umjetnosti za nas sve.”

⁶² Hans-Georg GADAMER, *Gesammelte Werke*, Bd. 8: *Ästhetik und Poetik*, I, Kunst als Aussage, Philosophie und Literatur (1981), str. 249, 240, 257.

Da, to je i danas dijalog u mišljenju, u komunikativnoj egzistenciji, ako zavirimo u ponor naše svakovrsne egomanije i samotnosti.

"A SECOND MODERNITY" - HUMAN PROSPECTIVE AND TRUTH

**An encounter with the other - a possible experience of unity of philosophy and theology according to Nicolas Cusanus (1401-1464)
An unreachable distance and at the same time absolute presence/contemporaneity**

Summary

Nicolas Cusanus (1401-1464) was a great theologian, philosopher, cardinal and church dignitary who influenced the spiritual history of Europe. Developing his activity in the transition period between middle ages and modernity he introduced a new method of thinking, by forming a new concept of human person, of world, of universality and singularity. In context of European spirituality he focused on relationship with God and supported the idea of unity of opposing elements in God. His work *De pace fidei*, written in 1453, was recently translated and published in our region. In it Cusanus pointed at the danger hiding in religious fanaticism and exclusivity and, to oppose such a danger, he proposed an ecumenism sui generis advocating dialogue and tolerance.

This author brings out basics of Cusanus' philosophy and theology contained in his work *De pace fidei* having in mind views and attitudes of philosophers who significantly contributed towards modern philosophy and contemporary relations between confessions, religions and cultures in Europe and elsewhere. This author believes that achievements and reflections of Cusanus are acceptable and useful precisely in our time, despite the "unreachable distance" because "we see the importance of the idea of dialog introduced by Nicolas Cusanus".

(Translated by Mato Zovkić)